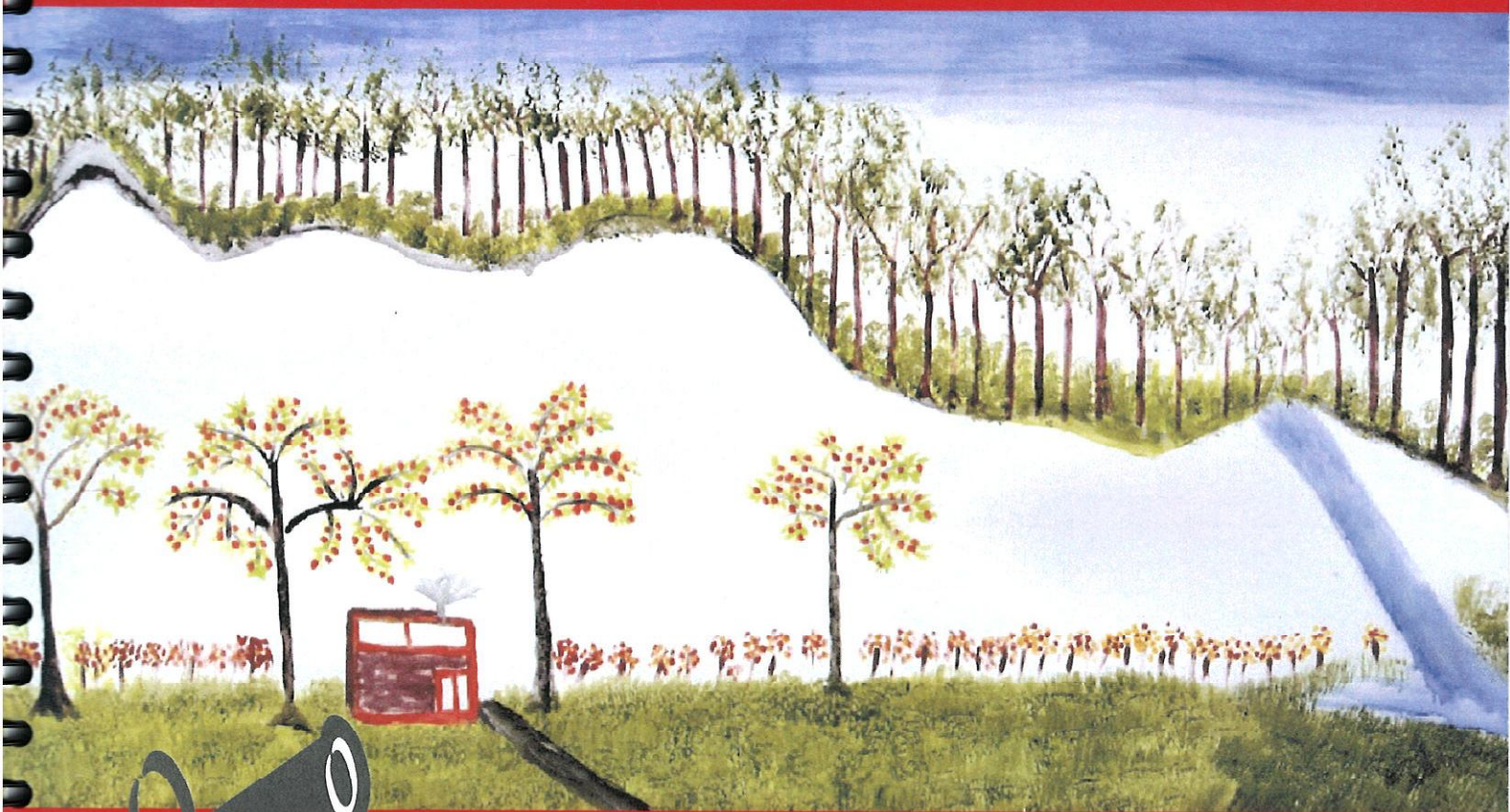

De kracht van oudere vluchtelingen

Programma's voor levensverhalen en expressie
werkboek

DE KRACHT VAN OUDERE VLUCHTELINGEN

Programma's voor levensverhalen en expressie

WERKBOEK

© Stichting Bevordering Maatschappelijke Participatie
Sarphatikade 13
1017 WV Amsterdam
T 020-428 2728
F 020-428 2928
E info@stichtingbmp.nl
www.stichtingbmp.nl

Tekst: Saskia Moerbeek
Eindredactie: Wim Budding

Schilderij omslag: A.M. Jafari
Ontwerp omslag: Ori Ginale

tweede druk, maart 2005

De tweede fase van het LOV project wordt gefinancierd door: het Europees Vluchtelingen Fonds (EVF), de stichting Doen, het SkaN fonds, de stichting Sluyterman van Loo en het Nationaal Fonds Ouderenhulp

Voorwoord

Voor u ligt de tweede publicatie over het project Levensloop Oudere Vluchtelingen. Deze keer is gekozen voor de vorm van een werkboek. Met dit werkboek wil de stichting Bevordering Maatschappelijke Participatie (BMP) niet alleen verslag doen van de tweede fase van het project LOV en de vijf praktijkexperimenten die daarin hebben plaatsgevonden, maar ook een handzame methode aanreiken voor organisaties, instellingen en individuele mensen die programma's rond levensverhalen en expressie willen organiseren.

Het werkboek is tot stand gekomen door de actieve bijdrage van oudere vluchtelingen uit Amsterdam en omgeving, Nijmegen, Hoorn, Den Bosch en Den Haag. Samen met de projectleiders en de docenten ter plaatse hebben zij hun levensverhalen op een bijzondere manier, met gebruik van allerlei expressietechnieken, in beeld gebracht. Wij willen hen allen hiervoor uitzonderlijk danken.

Onze dank gaat ook uit naar VluchtelingenWerk Nederland en Pharos, kenniscentrum voor vluchtelingen en gezondheid, met name naar Maja de Jong en Nies van Grondelle, die het thema oudere vluchtelingen binnen hun eigen organisaties aan de orde hebben gesteld en die met hun commentaar op constructieve wijze hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit werkboek. Als laatste willen we onze dank uitspreken in de richting van het Instituut voor Migratie en Etnische Studies (IMES) van de Universiteit van Amsterdam, dat in de persoon van Rick Wolff, de ervaringen van de deelnemers aan de lokale experimenten op integere wijze in kaart heeft gebracht en dat als instituut de helft van de kosten hiervan voor zijn rekening heeft genomen.

Wij verwachten dat het werkboek inzicht biedt in de problematiek van oudere vluchtelingen en manieren aanreikt om hun sociaal isolement te doorbreken. We hopen dat er op vele plaatsen in Nederland programma's voor levensverhalen en expressie ontwikkeld worden en dat de kracht van oudere vluchtelingen voor een breed publiek zichtbaar wordt.

Stichting BMP
December 2004

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
2. Visie en begrippen	13
2.1 Ouder worden en de zin van het leven	13
2.2 Levensverhalen en expressie	16
2.3 Belangrijke begrippen	17
3. Verloop praktijkexperimenten	21
3.1 Opzet van de experimenten	21
3.2 De lokale experimenten	22
• Den Haag	23
• Den Bosch	28
• Nijmegen	33
• Hoorn	38
3.3 Grote productie	43
4. Conclusies en leerpunten	55
4.1 Veronderstellingen in de praktijk	55
4.2 Empowermentmethode?	61
4.3 Organisatorisch leertraject	63

5. Methodische handreikingen	69
5.1 Doelen, kenmerken en fases	69
• Voorbereiding en programmakeuze	
• Voorbereiding bijeenkomsten	
• Uitvoering bijeenkomsten	
• Presentatie en publiek	
• Evaluatie en nazorg	
 6. Nabeschuwing en vervolg	 83
 Bijlagen	
1. Overzicht betrokkenen	85
2. Literatuur	90

Inleiding

Scène uit de theatervoorstelling *De waarde van een steen*. Foto: Frans Bouwmeester

Begin 2000 werd de stichting Bevordering Maatschappelijke participatie (BMP) door een aantal vluchtelingen benaderd met de vraag of het niet mogelijk zou zijn om een verkenning te organiseren naar de positie van oudere vluchtelingen. Aanleiding hiertoe was de constatering dat de problematiek van vluchtelingen vooral uit het perspectief van het toelatingsbeleid en van 'nieuwkomers' werd bekeken en dat er nauwelijks inzicht bestond in de maatschappelijke positie van vluchtelingen die al veel langer in Nederland verblijven.

Met steun van de vier grote steden, de provincie Zuid Holland en enkele fondsen heeft BMP toen een Activerende Verkenning

naar de positie van Oudere Vluchtelingen (AVOV) op touw gezet. Doel van deze verkenning was het in kaart brengen van de vraagstukken waarmee vluchtelingen bij het ouder worden geconfronteerd worden. Onderdelen van de verkenning waren: interviews en groepsgesprekken met oudere vluchtelingen, stadsgesprekken in de vier grote steden en een landelijk symposium dat samen met VluchtelingenWerk Nederland georganiseerd werd.

Het project AVOV leverde een aantal belangrijke signalen op.

1. Onderlinge verschillen

De groep oudere vluchtelingen wordt gekenmerkt door enorme onderlinge verschillen. Niet alleen komen zij uit heel verschillende gebieden en hebben zij totaal verschillende culturele achtergronden, er is ook sprake van grote verschillen in opleiding en beroepservaring. Bovendien bestaat er een groot verschil in de lengte van het verblijf in Nederland.

Op dit punt is er een onderscheid te maken tussen de mensen die op jonge leeftijd hebben moeten vluchten en die nu hier oud worden en de mensen die op latere leeftijd hun land hebben moeten verlaten.

Dit onderscheid is van grote invloed op de beleving van het oud zijn. De groep die hier jong gekomen is heeft vaak het gevoel helemaal niet oud te worden. Zij zijn voor hun gevoel nog altijd bezig een nieuwe start te maken. De groep die hier op latere leeftijd gekomen is, voelt zich vaak wel degelijk oud. Deze mensen hebben het gevoel dat hun levensgeschiedenis er hier niet toe doet en dat hun ervaring hier niet mee telt. Ook hebben ze vaak grote moeite om de taal te leren.

2. Risico van maatschappelijk isolement

Uit de verkenning komt naar voren dat vluchtelingen bij het ouder worden met veel vraagstukken en problemen te maken krijgen. Voorbeelden hiervan zijn:

- Een gebrek aan gezins- en familiestructuren om op terug te kunnen vallen;
- De eigen vluchtgeschiedenis met alle nare herinneringen die daaraan verbonden zijn;
- Veel gezondheidsklachten als gevolg van de omstandigheden waarin men heeft moeten overleven;
- Beperkte sociale netwerken;
- Weinig mogelijkheden tot communicatie met Nederlanders door een vaak slechte beheersing van de Nederlandse taal;
- De emotionele belasting die de vraag of het niet mogelijk of beter is om terug te keren naar het land van herkomst, met zich meebrengt;
- Weinig inzicht in het functioneren van de Nederlandse samenleving in het algemeen en van de ouderenzorg in het bijzonder;
- Een vaak zeer slechte financiële situatie.

Als gevolg van deze omstandigheden lopen veel vluchtelingen op latere leeftijd het risico in een maatschappelijk isolement te geraken.

3. Onbenutte talenten

De geïnterviewde vluchtelingen lieten echter ook het beeld zien van mensen die zich niet te neer laten slaan en die ondanks alle moeilijkheden die op hun pad komen, blijven zoeken naar manieren om te overleven. Het zijn mensen met rijke persoonlijke levensgeschiedenissen, schatten aan levenservaring en veel onbenutte talenten.

Vervolg op het project AVOV

Naar aanleiding van het project AVOV hebben diverse organisaties en instellingen zich voorgenomen om meer aandacht te besteden aan oudere vluchtelingen. De initiatieven van deze organisaties richten zich onder meer op:

- Voorlichting en informatie
- Ontmoeting en recreatie
- Zorg en traumaverwerking

De stichting BMP is een projectorganisatie voor participatiebevordering die het als haar taak ziet om impulsen te geven op het gebied van themaontwikkeling, visieontwikkeling en structuurontwikkeling. Omdat het BMP opviel dat oudere vluchtelingen zo vaak anoniem blijven, terwijl ze tegelijkertijd zo veel te vertellen hebben, heeft ze besloten tot een vervolg op de eerdere verkenning. Met gelden van onder andere het Europees Vluchtelingen Fonds, het VSB Fonds en de stichting Doen¹, is in 2002 het project Levensloop Oudere Vluchtelingen (LOV) van start gegaan.

Project LOV

Doel van het project LOV is om door middel van een gestructureerde aanpak de levensloop van oudere vluchtelingen in kaart te brengen, om op basis van die gegevens een methode en een programma te

ontwikkelen voor empowerment van deze groep. Een tweede doelstelling ligt in het activeren van organisaties en instellingen om met de LOV-methode en het LOV-programma aan de slag te gaan.

Een van de basisuitgangspunten van het project LOV is dat isolement en eenzaamheid het best te doorbreken zijn door de eigen kracht en vermogens van mensen te ontwikkelen. Als mensen het gevoel hebben dat hun ervaringen en inzichten er toe doen en dat anderen in hen geïnteresseerd zijn, zijn ze beter in staat zijn naar buiten te treden en nieuwe contacten te leggen. Mede om die reden spreekt het project LOV oudere vluchtelingen niet aan als slachtoffers die hulp nodig hebben, maar als mensen met een schat aan (verborgen) talenten, vaardigheden en levenservaring.

In het project worden vluchtelingen van 45 jaar en ouder² met behulp van verschillende expressietechnieken uitgedaagd om hun levensverhalen te vertellen en deze samen met anderen in beeld te brengen. Door deze manier van werken kijken de deelnemers niet alleen met andere ogen naar hun eigen levensloop, ze ontdekken ook dat samenwerken met anderen tot nieuwe inzichten en gevoelens van waardering kan leiden en dat ze veel meer kwaliteiten in huis hebben dan ze zelf dachten. Bovendien biedt

---

¹ Voor de lijst financiers van de tweede fase van dit project zie het schutblad van dit werkboek.

---

² Voor het waarom van deze leeftijdsgrens zie onder meer de BMP publicatie 'Avonden zonder hondengeblaf, ochtenden zonder hanengekraai', Amsterdam 2000

het werken met verschillende expressievormen als drama, schilderen en muziek de gelegenheid het Nederlandse publiek op een andere manier te informeren over de achtergronden en ambities van oudere vluchtelingen dan meestal gebeurt.

Fase 1: zoektocht

Het project LOV kent verschillende fases. De eerste fase heeft plaatsgevonden in de periode oktober 2002 tot september 2003. Deze fase had het karakter van een zoektocht. In deze zoektocht is door middel van interviews, groepsgesprekken en proefweekenden gezocht naar:

1. De levensverhalen van oudere vluchtelingen en de betekenis die deze verhalen hebben;
2. De behoeften van oudere vluchtelingen op het gebied van expressie;
3. De mogelijkheden die bestaande herinnerings- en expressietechnieken oudere vluchtelingen bieden om hun levensverhalen op creatieve en aansprekende wijze met anderen te delen.

Van de ervaringen in fase 1 van het project is uitgebreid verslag gedaan in de publicatie “Levensverhalen voor het voetlicht” die in oktober 2003 bij de stichting BMP verschenen is.

Tijdens de zoektocht van fase 1 hebben er 47 individuele gesprekken met oudere en jongere vluchtelingen plaatsgevonden. Deze gesprekken waren bedoeld om, vanuit twee

verschillende perspectieven, inzicht te krijgen in de levensloop van oudere vluchtelingen.

Naast deze interviews zijn er drie proefweekenden georganiseerd:

1. Een weekend waarin jongere vluchtelingen van verschillende achtergronden voorbereid werden op het maken van een videofilmje over ouderen;
2. Een verhalenweekend voor ouderen uit verschillende landen, zoals Iran, Afghanistan, Somalië, Irak, Vietnam, Nigeria, Bosnië en Ethiopië;
3. Een verhalenweekend voor alleen oudere Vietnamezen.

De ervaringen van fase 1 leidden onder meer tot de volgende conclusies:

1. Vertellen heeft positieve effecten

Het vertellen van levensverhalen is voor oudere vluchtelingen zeer belangrijk. Wanneer het gesprek goed wordt voorbereid hebben zowel individuele interviews als groepsgesprekken een positieve invloed op het zelfbeeld en de identiteit van de verteller. Het was voor velen voor het eerst sinds jaren dat ze op een vrije manier hun eigen levensloop konden interpreteren.

2. Vrije expressie slaat aan

De verschillende expressietechnieken die in de weekenden zijn uitgeprobeerd vervullen een belangrijke functie, zowel bij het op een positieve manier naar boven halen van herinneringen en beelden uit het verleden als

bij de overdracht van levensverhalen. Met name het werken met vrije expressietechnieken werd door de vluchtelingen die aan de proefweekenden deelnamen als heel bevrijdend ervaren.

3. Voorkeur voor gemengde groepen

Uit fase 1 komt naar voren dat het werken met gemengde groepen het meest succesvol is. In groepen waarin mensen uit verschillende landen deelnemen, is de sociale controle van de eigen groep minder voelbaar en voelen de deelnemers zich meer uitgedaagd om te laten zien wie ze zijn en wat ze kunnen. Dit geldt met name voor de vrouwen.

Fase 2: praktijkexperimenten

De ervaringen van fase 1 hebben de basis gevormd voor het programma van fase 2. Doel van deze fase, die van september 2003 tot september 2004 heeft plaatsgevonden, was om in een aantal verschillende praktijkexperimenten ervaring op te doen met expressieprogramma's voor oudere vluchtelingen. Vooraf is voor deze praktijkexperimenten een aantal algemene uitgangspunten geformuleerd:

- Er wordt gewerkt met een combinatie van levensverhalen en expressie;
- De talenten en de mogelijkheden van de deelnemers vormen het uitgangspunt;
- De groepen zijn gemengd van samenstelling (dat betekent mensen uit verschillende landen en mannen en vrouwen door elkaar);

- De voertaal is Nederlands. Iedereen die een beetje Nederlands spreekt kan in principe meedoen;
- Er zijn verschillende rollen voor projectleiders en docenten;
- Elk experiment mondt uit in een of andere vorm van presentatie.

Bij de start van fase 2 zijn vijf praktijkexperimenten gepland. In Amsterdam is met een relatief grote groep oudere vluchtelingen gewerkt aan de totstandkoming van een multimedia theaterproductie voor een landelijk publiek. Dit experiment is opgezet om na te gaan wat de effecten zijn van:

- het werken met een relatief grote groep;
- een programma van circa drie maanden, dat actieve inzet en betrokkenheid van de deelnemers vereist;
- het werken onder druk van een geplande publieksvoorstelling;
- het werken met meerdere expressievormen en meerdere docenten tegelijk.

In vier andere steden zijn kortere expressieprogramma's uitgevoerd. Doel van deze experimenten was om na te gaan:

- In hoeverre plaatselijke organisaties en met name plaatselijke stichtingen VluchtelingenWerk bereid en in staat zijn om dergelijke voor hen nieuwe programma's uit te voeren;
- Voor welke expressietechnieken gekozen zou worden;

- Wat hun ervaringen zouden zijn met het werven en betrokken houden van deelnemers;
- Hoe de verschillende rollen van organisator en docent ingevuld zouden worden;
- In hoeverre een relatief kort programma tegemoet komt aan de behoeften en mogelijkheden van deelnemers en organisatoren;
- Voor welk soort presentatie er gekozen werd.

Observatie

Van zowel fase 1 als fase 2 is een observatierapport van het IMES, het Instituut voor Migratie en Etnische studies van de Universiteit van Amsterdam, verschenen. Hoofdconclusie van het IMES over fase 1 is dat het meedoen aan de proefweekenden voor de deelnemers van groot belang is geweest. “Enkele maanden nadat de weekenden hebben plaatsgevonden putten de ouderen nog steeds energie uit de herinneringen aan de weekenden.”³

Het observatierapport van fase 2 concentreert zich vooral op de effecten die het meedoen aan de lokale experimenten voor de deelnemers heeft gehad. In hoofdstuk 4, waar een aantal conclusies naar aanleiding van het verloop van de experimenten wordt getrokken, zullen we

nader ingaan op de observaties van het IMES.⁴

Fase 3: implementatie

De ervaringen die in beide fases van het project zijn opgedaan, zijn verwerkt tot de leerpunten en methodische handreikingen die in dit werkboek beschreven staan.

In fase 3 van het project LOV, die duurt van 1 september 2004 tot 1 november 2005 en die de titel “de kracht van oudere vluchtelingen” draagt, zal aan de hand van dit werkboek gewerkt worden aan de implementatie van de LOV-methode. Daartoe worden een werkconferentie en verschillende cursussen georganiseerd. Tevens wordt er een mobiel team gevormd dat organisaties en instellingen kan ondersteunen bij het opzetten en uitvoeren van dergelijke programma's. Fase 3 wordt uitgevoerd in nauwe samenwerking met VluchtelingenWerk Nederland en Pharos, kenniscentrum voor vluchtelingen en gezondheid.

Dit werkboek

In dit werkboek worden de visie en de begrippen die aan het project LOV ten grondslag liggen nader uitgewerkt. Er wordt verslag gedaan van het verloop van de vijf praktijkexperimenten, er worden conclusies getrokken en er worden handreikingen gedaan voor het ontwikkelen van nieuwe programma's rond levensverhalen en expressie.

---

³ Wolff, november 2003

---

⁴ Wolff, november 2004

De verschillende hoofdstukken zijn zo geschreven dat ze én afzonderlijk én in aansluiting op elkaar te lezen zijn.

Lezers die geïnteresseerd zijn in de visie, de uitgangspunten en de begrippen die een rol spelen binnen het project LOV kunnen hun aandacht richten op hoofdstuk 2. Wie belangstelling heeft voor het verloop van de experimenten zal veel plezier beleven aan hoofdstuk 3. Hoofdstuk 4 is vooral bedoeld voor de lezers die willen weten welke conclusies op inhoudelijk, methodisch en

organisatorisch vlak, BMP trekt naar aanleiding van de experimenten. Wie behoefte heeft aan een handleiding voor het organiseren van een eigen LOV-programma op plaatselijk of landelijk niveau kan zich op hoofdstuk 5 concentreren.

In hoofdstuk 6 staat een korte nabeschuwing en wordt ingegaan op het programma van het vervolg project “De kracht van oudere vluchtelingen”. De bijlagen omvatten een overzicht van betrokkenen bij het project en enkele literatuursuggesties.

2. Visie en begrippen

In de inleiding zijn enkele factoren benoemd waardoor oudere vluchtelingen een relatief groot risico lopen om in een maatschappelijk isolement terecht te komen. Naast deze specifieke factoren die vooral gekoppeld zijn aan het 'vluchteling' zijn, zijn er ook een aantal meer algemene factoren te noemen die maken dat oudere vluchtelingen zich vaak eenzaam voelen. Deze hangen onder meer samen met het ouder worden.

In dit hoofdstuk gaan we eerst dieper in op deze algemene factoren. Daarna schetsen we de achterliggende visie van het project LOV . Tot slot werken we begrippen als eenzaamheid, sociaal isolement, levensloop, levensverhalen, creativiteit, expressie, empowerment, integratie en participatie nader uit.

Ouder worden en de zin van het leven

Het is een bekend gegeven dat mensen zich wanneer ze ouder worden, steeds meer met het verleden gaan bezighouden. Het besef dat het grootste deel van het leven voorbij is, dwingt ouderen als het ware tot een terugblik en bezinning op de eigen levensloop.⁵ Het krimpend toekomstperspectief stelt

bovendien in toenemende mate de vraag naar de zin van het leven. Voor jongeren lijkt de toekomst oneindig en vol van uitdagingen. Voor ouderen geldt dit veel minder. Voor hen is het de kunst om zin te blijven ervaren ook als ze zich bewust worden van de eindigheid van het leven.⁶ Het besef van de eindigheid van het leven kan versterkt worden door gebeurtenissen waarmee ouderen, vaker dan jongeren, geconfronteerd worden. Ziekte, dood en het verlies van vrienden en familieleden, kunnen de zingevingsmogelijkheden van mensen ernstig bedreigen. Maar ook andere verlieservaringen kunnen een grote bedreiging vormen. Hierbij valt te denken aan verlies van de sociale rollen, verlies van lichamelijke functies en verlies van de eigen vertrouwde culturele omgeving. Omdat ouderen minder tijd van leven voor zich hebben en meer met verlieservaringen worden geconfronteerd, worden zij als het ware gedwongen om zich actief bezig te houden met de zinvraag en hebben zij meer dan vroeger, de neiging om op zoek te gaan naar zingeving van hun bestaan. Reflectie op en herinterpretatie van de eigen levensloop is daarbij een belangrijke activiteit.

Gedeelde herinneringen

Nederlandse ouderen kunnen bij het proces van terugblikken en herinterpreteren hun

---

⁵ Munnichs, 1990

---

⁶ Kuin, 1995

ervaringen en herinneringen tot op zekere hoogte met anderen delen. Er is een vorm van collectief bewustzijn van het verleden en van de sociale omstandigheden en culturele waarden van toen. Bovendien is er bij de meeste Nederlandse ouderen, ondanks hun soms grote persoonlijke tegenslagen, sprake van een zekere vorm van continuïteit in het bestaan, waarbinnen men eigen keuzes heeft kunnen maken.

Grote breukvlakken

Voor oudere vluchtelingen is het vaak veel moeilijker om herinneringen op te halen en te delen met anderen. Hun levensloop kent per definitie grote breukvlakken. De gebeurtenissen uit het verleden zijn vaak zo ingrijpend van aard dat het heel moeilijk is om die op eigen kracht te herbeleven en opnieuw te interpreteren. Doordat zij vaak te maken hebben gehad met geweldservaringen en dikwijls niet meer terug kunnen naar hun land, hebben oudere vluchtelingen het gevoel dat zij in hun leven verregaande keuzes hebben moeten maken, zonder dat ze zelf sturing konden geven aan hun leven. Nu, in een vreemd land met een andere cultuur en andere interpretatiekaders lijken de ervaringen uit het verleden nauwelijks te begrijpen en te verwerken. De eigen levensloop en de herinneringen aan vroeger bieden weinig houvast om de balans van het leven op te maken en daaraan een zekere identiteit te ontleen.

Veel vluchtelingen reageren hierop door zich niet met het verleden maar vooral met de toekomst bezig te houden.⁷

De vastberadenheid om door te gaan met overleven en om kracht te halen uit tegenslag is een van de kenmerken van de deelnemers aan het project LOV. Met het toenemende besef dat men ouder wordt, valt de vraag naar identiteit en zingeving echter vaak niet meer te ontlopen. Een van de doelstellingen van het project LOV is om oudere vluchtelingen een perspectief op zingeving en identiteitsontwikkeling te geven dat niet alleen stoelt op herbeleving en interpretatie van het verleden, maar ook op het (opnieuw) ontdekken van de eigen talenten en mogelijkheden om de eigen levensloop op creatieve wijze uit te beelden en vorm te geven.

Stereotypen

Het zingevingsproces van ouderen wordt niet alleen beïnvloed door hun individuele levensloop en de gebeurtenissen die zich daarin hebben voorgedaan, maar ook door de beeldvorming in de samenleving over ouderen en de daaraan gekoppelde, soms negatieve, culturele stereotypen. Zowel de individuele verliezen als de beeldvorming van buitenaf kunnen ouderen als het ware beroven van de betekenis en verhalen die zij over zich zelf hebben geconstrueerd. Voor

---

⁷ Voor zover bekend is er geen wetenschappelijk onderzoek onder oudere vluchtelingen gedaan naar dit fenomeen. Deze uitspraak is vooral gebaseerd op de eigen ervaringen van BMP in gesprekken met zo'n 150 oudere vluchtelingen in Nederland.

mensen die lange tijd hun identiteit aan hun functie hebben ontleend, valt het soms niet mee om functieloos door het leven te gaan en te ervaren dat ze niet meer dezelfde maatschappelijke status hebben als vroeger. Wanneer ze dan ook nog geconfronteerd worden met het beeld dat ouderen een last zijn voor de samenleving en te veel kosten met zich mee brengen, kan dit ingrijpende invloed hebben op het beeld dat ze van zich zelf hebben. Veel oudere vluchtelingen die in hun land van herkomst een hoge opleiding en een baan met aanzien hadden, lijden erg onder hun statusloze bestaan in Nederland. Zij voelen zich miskend in wie ze zijn.

Gelukszoekers...

Oudere vluchtelingen hebben ook nog te maken met de negatieve stereotypen die samenhangen met het vluchteling zijn. Door de wens het aantal asielzoekers te verminderen is de nadruk in de publieke discussie vooral komen te liggen op de vraag of de vluchtverhalen wel kloppen en of we hier niet te maken hebben met zogenaamde 'economische' vluchtelingen of gewoonweg gelukszoekers. Mede hierdoor worden vluchtelingen in hun contacten met Nederlanders vaak benaderd met dezelfde stereotiepe vragen: "Hoe lang ben je hier en waarom ben je gevlucht?" Bang als ze zijn om op een onvolkomenheid in hun verhaal te worden betrapt en hun status te verliezen, construeren vluchtelingen als het ware een 'correcte' versie van hun levensverhaal. Het is dit standaardverhaal dat

ze keer op keer vertellen als ze gevraagd wordt wie ze zijn.

die de taal niet willen leren...

In de huidige opvattingen over integratie ligt de nadruk vooral op het leren van de Nederlandse taal en het wegwijs raken in de Nederlandse samenleving. Vrijwel alle oudere vluchtelingen die meegedaan hebben aan het project LOV beseffen hoe belangrijk het Nederlands is en voelen zich zeer in hun mogelijkheden beknot als ze de taal niet of slechts heel beperkt spreken. In de huidige discussie wordt echter vaak vergeten dat er vroeger juist weinig aandacht voor taal was en dat het op latere leeftijd echt heel erg moeilijk is om een vreemde taal onder de knie te krijgen. Het verwijt dat iemand al twintig jaar in Nederland woont en nog geen Nederlands spreekt is gemakkelijk gemaakt, maar geeft weinig ruimte voor de kwaliteiten die de betreffende persoon wel heeft.

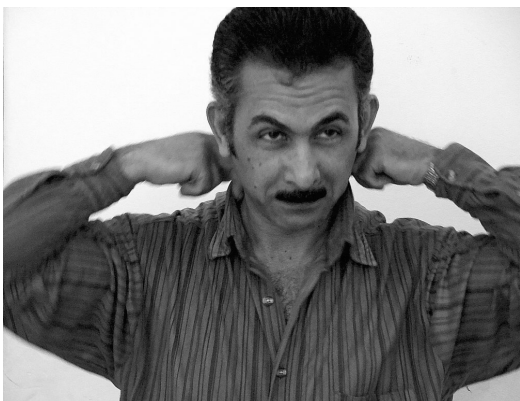
of juist slachtoffers?

Hoewel vluchtelingen vaak vanuit negatieve stereotypen benaderd worden, zijn er ook veel mensen die zich hun lot aantrekken en zich inspannen om hen te helpen. Deze benadering draagt er echter wel toe bij dat vluchtelingen, en met name de ouderen, vooral als slachtoffers worden gezien. Vluchtelingen zelf werken dikwijls mee aan het instandhouden van het slachtofferbeeld, omdat ze weten dat ze dan geholpen worden. Vaak zijn de contacten met hulpverlenings-

instanties de enige contacten die oudere vluchtelingen met Nederlanders hebben.

Levensverhalen en expressie

Het vertellen van levensverhalen, waardoor herinneringen worden opgehaald en het verleden opnieuw geïnterpreteerd kan worden, vormt voor ouderen een belangrijke bron om betekenis te geven aan hun leven. De eerder genoemde sociale factoren, gecombineerd met de breuklijnen in hun persoonlijk leven en de stereotypen waarmee ze benaderd worden, dragen ertoe bij dat oudere vluchtelingen vaak weinig mogelijkheden hebben om hun verhalen aan anderen te vertellen. Om daarin verandering te brengen wordt er in het project LOV actief gewerkt met de levensverhalen van oudere vluchtelingen.

Een deelnemer uit Den Bosch vertelt zijn verhaal. Foto: Bram van der Wurff

Daarnaast wordt er ook actief gewerkt met expressietechnieken. Vrije expressie geeft ouderen de mogelijkheid om hun levensverhaal op een nieuwe manier uit te beelden en bevrijdt ze daarmee als het ware uit de stereotypen waarin ze gevangen zitten.

In de optiek van BMP is het belangrijk om oudere vluchtelingen niet alleen de ruimte te geven om herinneringen op te halen en hun levensverhaal te vertellen. Het is evenzeer van belang om ze te laten ervaren dat het uitdrukken van de eigen gevoelens door middel van expressie helpt om de eigen kracht en creativiteit te ontdekken. Door in groepen te werken ervaren ze dat anderen in hun verhaal geïnteresseerd zijn en ontdekken ze dat er veel meer parallellen met de levensloop van andere vluchtelingen zijn dan ze aanvankelijk dachten. Het samenwerken geeft ze ook inzicht in de dingen die ze goed kunnen, de dingen die ze minder leuk vinden en het soort contacten dat ze prettig vinden. Door het gemaakte aan een publiek, hoe klein ook, te presenteren, kunnen ze laten zien wat ze belangrijk vinden en voelen ze de waardering van anderen.

Het is de verwachting van BMP dat de oudere vluchtelingen die meedoen aan de LOV-programma's zich ook na afloop van die programma's voldoende gesterkt voelen om op eigen kracht nieuwe sociale contacten aan te gaan en/of nieuwe activiteiten te ontwikkelen. Op dit punt wordt in hoofdstuk 4 nader ingegaan.

Belangrijke begrippen

In het LOV speelt een aantal begrippen een rol. Sommige van deze begrippen zijn in het voorafgaande al aan bod gekomen. Voor alle duidelijkheid zetten we de belangrijkste begrippen nog even op een rij.

Eenzaamheid en sociaal isolement

Eenzaamheid en sociaal isolement zijn twee begrippen die nauw met elkaar verwant zijn en ook wel door elkaar gebruikt worden. Toch hebben ze niet dezelfde betekenis. Bij eenzaamheid gaat het om het gevoel alleen te staan en ervaringen en gedachten niet met anderen te kunnen delen. Sociaal isolement duidt meer op het feitelijk gebrek aan contacten met andere mensen. Mensen die in een sociaal isolement leven zijn vaak wel eenzaam, maar niet altijd. Mensen die zich eenzaam voelen, hebben niet altijd gebrek aan sociale contacten. Wel hebben ze vaak moeite om nieuwe contacten aan te gaan, omdat ze weinig verwachtingen hebben van de goede uitwerking hiervan.

De doelstelling van het project LOV is vooral om oudere vluchtelingen de kracht te geven om hun sociaal isolement te doorbreken, in de hoop dat ze zich daardoor ook minder eenzaam voelen.

Levensloop en levensverhalen

Ook de begrippen levensloop en levensverhalen worden vaak door elkaar gebruikt. In de definitie van BMP slaat het begrip levensloop op de persoonlijke

levensgeschiedenis van een individu. De levensloop van een mens wordt gevormd door een objectieve reeks van feiten, gebeurtenissen en keuzes. De levensloop van een persoon is per definitie uniek en wordt, behalve door individuele keuzes, ook bepaald door de historische, sociale en culturele omgeving van het individu. Door de groei van het aantal keuzemogelijkheden in de westerse samenleving wordt het individu meer en meer gezien als een actieve vormgever van zijn eigen groei en ontwikkeling. In de samenlevingen waar veel vluchtelingen vandaan komen is de mogelijkheid tot beïnvloeding van de eigen levensloop vaak geringer. Omstandigheden buiten het individu, zoals oorlogen, familiebanden en culturele factoren als religieuze opvattingen en tradities, maken dat individuele mensen het gevoel hebben dat niet zichzelf, maar het lot beschikt.

Het levensverhaal van een persoon is de subjectieve geschiedenis van iemands leven waarin hij verbindingen maakt tussen heden, verleden en toekomst. Een verhaal dat nooit af is en dat ook wisselt al naar gelang de levensfase en de levensomstandigheden waarin iemand zich bevindt. Vrijwel niemand zal in een keer zijn hele levensverhaal kunnen vertellen. Meestal vertellen mensen de stukjes die op dat moment relevant lijken. Bijvoorbeeld omdat een bepaalde vraag of gebeurtenis herinneringen oproept of omdat ze zich afvragen hoe ze in bepaalde omstandigheden terecht zijn gekomen. In

levensverhalen speelt de interpretatie van de verteller een belangrijke rol. In hoofdstuk 3 van het verslag van de eerste fase van het project LOV staat beschreven hoeveel invloed de context waarbinnen een verhaal verteld wordt, heeft op de betekenis van dat verhaal voor de verteller zelf.

Creativiteit en expressie

Met creativiteit wordt in het project LOV geduid op het vermogen van mensen om alleen of samen met anderen nieuwe dingen te maken of te bedenken. Het gaat dus om het scheppend vermogen van mensen. Expressie daarentegen duidt meer op het uitdrukken van gevoelens door middel van gebaren, taal, gezichtsuitdrukkingen en technieken die aan de kunst zijn ontleend. Bij expressie staat de uniciteit en de individualiteit van de mens centraal. Door middel van expressie drukt het ik zijn relatie uit met de ander, anderen (de gemeenschap of de groep) en het andere (het vreemde of de materie).

Expressie gaat uit van de vrije vorm. Spontaneïteit, improvisatie en associatie zijn in dit verband belangrijke begrippen. De technieken die bij expressie gebruikt worden kunnen als volgt worden ingedeeld:

- Manuele expressie (beeldhouwen, schilderen, boetseren)
- Verbale expressie (taal en tekst)
- Muzikale expressie (zang en instrumenten)
- Dramatische expressie (toneel en mime)
- Audiovisuele expressie (geluid en beeld).

Empowerment

Doel van het project LOV is om een empowermentmethode voor oudere vluchtelingen te ontwikkelen. Volgens Vloeberghs heeft het begrip empowerment zowel een sociaal-politieke en culturele dimensie als een individueel psychologische dimensie.⁸ Het begrip empowerment is afkomstig uit de Zuid-Amerikaanse bevrijdingsfilosofie van Paolo Freire. In aanvang is het een revolutionair begrip. De doelen zijn de emancipatie van bepaalde bevolkingsgroepen en een andere verdeling van macht. In 1985 kreeg het begrip naast zijn sociaalpolitiek-culturele dimensie, een individueel psychologische dimensie. De psycholoog Rappaport is een van de eerste die empowerment gebruikt om de inzet van eigen competentie van het individu mee aan te duiden.⁹ In Nederland komt het begrip vooral in zwang via het welzijnswerk en sociale steungroepen. Om meer maatschappelijke invloed te kunnen ontwikkelen is het belangrijk dat mensen hun onzekerheid overwinnen en de kracht in zich zelf ontdekken. In zijn meest eenvoudige definitie betekent empowerment dan ook: het versterken van eigen kracht en het vergroten van het geloof in eigen kunnen.

---

⁸ Vloeberghs, Phaxx, september 2003

⁹ Rappaport, 1995

De laatste jaren wordt empowerment ook gebruikt als onderdeel van managementstrategieën. In de context van het bedrijfsleven gaat het niet zo zeer om het versterken van het individu, maar vooral om het creëren van een klimaat waarin werknemers hun kennis met elkaar kunnen delen en waarin samenwerking tot wederzijds voordeel leidt. Het uiteindelijke doel is dan om de organisatie als geheel krachtiger te maken. Ook op overheidsniveau wordt het begrip empowerment wel gebruikt. Dan wordt er geduid op een sturingsstrategie die uitgaan van kracht en kennis in de samenleving. De rol van de overheid is vooral het ondersteunen van burgers, maatschappelijke organisaties en bedrijven in de oplossingsrichtingen die zij zelf al gevonden hebben.

Vloeberghs onderscheidt vier belangrijke elementen in de empowermentbenadering: macht, kracht, actiegerichtheid en aandacht voor taal.

Bij macht gaat het om het streven naar een zekere gelijkwaardigheid tussen bijvoorbeeld de hulpverlener en de cliënt en om ruimte voor bottom-up bewegingen binnen organisaties. Verandering is pas mogelijk als mensen zelf sturing kunnen geven aan hun keuzes en deze niet door anderen worden opgelegd.

Bij kracht gaat het om het proces van vrijmaken en gebruiken van de kracht van

een persoon aan de ene kant en om kracht opdoen, opladen, aan de andere kant.

Actiegerichtheid betekent dat de competentie van een persoon niet alleen versterkt moeten worden door te praten, maar vooral ook door daadwerkelijke actie, door te doen.

Bij aandacht voor taal wordt vooral gerefereerd aan taal als voertuig van betekenis. Kernwoorden bij empowerment zijn: respect, serieus nemen en oplossingzoekend in plaats van probleemoplossend praten.

In het project LOV komen de vier elementen van empowerment op verschillende manieren aan de orde. Het doel van de LOV-methode is de eigen kracht van oudere vluchtelingen te versterken en hun geloof in eigen kunnen te vergroten. In de praktijkexperimenten is veel aandacht besteed aan het sturen van de individuele processen en de groepsprocessen die helpen om dit doel te bereiken. In hoofdstuk 4 worden de ervaringen van deze experimenten beoordeeld aan de hand van de hierboven gegeven invulling van het begrip empowerment.

Integratie en participatie

In de actuele politieke discussie wordt veel geschermd met het begrip integratie. Vaak lijkt het of met integratie eenzijdige aanpassing wordt bedoeld. Vreemdelingen moeten zich aanpassen aan de Nederlandse samenleving, de normen en waarden en de

cultuur van deze samenleving overnemen en zich de taal eigen maken.

In de beleidsdocumenten van het ministerie van justitie wordt benadrukt dat integratie van twee kanten moet komen. Zowel van de allochtonen als van de autochtonen. De maatregelen die worden genomen om de integratie te bevorderen zijn echter vooral gericht op de allochtonen. Zij moeten bijvoorbeeld verplicht aan inburgeringscursussen deelnemen. Ook wordt er gezocht naar instrumenten om te meten in hoeverre allochtonen geïntegreerd zijn. In de visie van BMP blijft integratie, welke definitie ook gehanteerd wordt, een lastig begrip dat altijd de suggestie in zich draagt van inpassing in een groter geheel. Daarom legt BMP de nadruk liever op participatie.

Het begrip participatie gaat niet uit van de samenleving als geheel, maar van het individu en de groep als strevende partij. In de definitie van BMP is participatie het (op eigen initiatief) aan de orde stellen van belangen, maatschappelijke vraagstukken en ideeën, op zodanige wijze dat deze bijdragen aan (nieuwe) maatschappelijke, politieke en culturele ontwikkelingen. In deze definitie is participatie gekoppeld aan de ontplooiing en zelfrealisatie van individuen en groepen. Voor oudere vluchtelingen, die in de praktijk nauwelijks toegang hebben tot de Nederlandse samenleving, betekent participatie in de eerste plaats het op eigen termen kunnen deelnemen aan het maatschappelijke en culturele verkeer in de Nederlandse samenleving.

Fragment uit een schilderij van de heer A.M. Jafari. Foto: Frank von Meijenfeldt

3. Verloop praktijkexperimenten

Het project LOV kent vijf praktijkexperimenten: een landelijke theaterproductie en vier lokale programma's. In dit

hoofdstuk gaan we in op het verloop van deze experimenten. We baseren ons daarbij op de voortgangsgesprekken met de projectleiders, de schriftelijke verslagen van de experimenten en de evaluatiegesprekken met projectleiding, docenten en deelnemers. Eerst geven we kort de opzet van de experimenten weer, daarna beschrijven we het verloop van de lokale experimenten. We besluiten met een beschrijving van de grote theaterproductie. Per experiment volgt een korte nabeschuiving. In hoofdstuk 4 gaan we verder met de conclusies die op basis van de experimenten te trekken zijn.

Opzet van de experimenten

Vier lokale experimenten

Doel van de vier lokale experimenten is om te kijken hoe de uitvoering van expressie-programma's verloopt wanneer de organisatie daarvan in handen is van lokale organisaties, zoals bijvoorbeeld plaatselijke stichtingen VluchtelingenWerk. Daarnaast dienen de experimenten om na te gaan in hoeverre relatief korte programma's, inclusief een presentatie, succesvol zijn. Voor de vier lokale experimenten zijn de volgende uitgangspunten geformuleerd:

- De deelnemers zijn in principe 45 jaar of ouder.¹⁰ Zij hebben verschillende etnische achtergronden en er doen zowel mannen als vrouwen mee;
- Er wordt gestreefd naar gemengde groepen van 12-15 deelnemers;
- De voertaal is Nederlands;
- De levensverhalen van de deelnemers vormen de basis van het programma.
- Er wordt in principe met één bepaalde expressietechniek gewerkt;
- De plaatselijke organisator is verantwoordelijk voor het werven van de deelnemers, het aantrekken van de docent, het betrekken houden van de deelnemers, het organiseren van de presentatie en het opstellen van een kort verslag;
- De docent is verantwoordelijk voor het werken met de betreffende expressietechniek en de inhoud van de presentatie;
- De organisator krijgt een budget van € 2.900,- om de kosten van een docent, publiciteit, materialen en het huren van ruimte mee te dekken;
- De stichting BMP is betrokken bij de eerste programmaontwikkeling, het

---

¹⁰ Voor de achtergronden van deze leeftijdsgrens zie de publicatie *Avonden zonder hondengeblaf en ochtenden zonder hanengekraai*. Hieruit blijkt dat verschillende groepen vluchtelingen zich op verschillende leeftijden oud voelen. Met name Somalische vrouwen vinden dat zij met 45 jaar oud zijn, omdat ze dan vaak grootmoeder zijn.

kennismakingsgesprek met de docent en het schrijven van een wervingsfolder. Voorts is BMP direct te raadplegen in geval van twijfel of bij onverwachte problemen.

Grote productie

Naast de lokale programma's vindt er in Amsterdam een experiment plaats dat zich richt op het tot stand brengen van een multimedia theaterproductie voor een landelijk publiek. Doel van dit experiment is om na te gaan wat de effecten van een langduriger programma zijn op de motivatie van de deelnemers. Verder wil BMP kijken wat de voor- en nadelen zijn van het werken met een team van docenten en of het zal lukken om een breed publiek te bereiken. Een laatste doelstelling ligt in het motiveren van kunstinstellingen in Amsterdam om zich meer op de doelgroep (oudere) vluchtelingen te richten.

Er is gekozen voor een project van ongeveer drie maanden. In deze periode zal een groep van circa vijftientig oudere vluchtelingen, samen met een regisseur en drie docenten een voorstelling ontwikkelen die gebaseerd is op de verhalen van de deelnemende vluchtelingen. Voor de deelname aan deze productie gelden dezelfde criteria als voor de lokale experimenten. Om de reiskosten te beperken worden de deelnemers zoveel mogelijk in Amsterdam en omgeving geworven. Het project wordt door drie partijen gedragen. De stichting BMP is

verantwoordelijk voor de werving en het betrokken houden van de deelnemers en draagt verder de eindverantwoordelijkheid voor het experiment als geheel. De regisseur is verantwoordelijk voor het totstandkomen van de voorstelling (inclusief de aansturing van de andere docenten) en de Amsterdamse instelling voor kunsteducatie Kunstweb is verantwoordelijk voor de productie.

De lokale experimenten

Voor de uitvoering van de lokale experimenten heeft BMP vooral willen zoeken naar kansrijke omstandigheden. In eerste instantie zijn zes organisaties in verschillende gemeenten benaderd: vier plaatselijke stichtingen VluchtelingenWerk in Den Bosch, Nijmegen, Den Haag en Drachten, een koepel van zelforganisaties in Rotterdam en een welzijnsstichting in Hoorn. Uit deze zes plaatsen zouden er vier gekozen worden om daadwerkelijk een experiment op te zetten.

Al snel bleek dat Rotterdam afviel omdat de Stichting Vluchtelingen Organisaties Rijnmond (SVOR) net verhuisd was en het te druk had. Drachten viel af omdat VluchtelingenWerk Drachten te weinig support van andere plaatselijke organisaties kreeg. In Hoorn gaf de stichting Netwerk te kennen geen tijd te hebben voor de uitvoering van het programma. Men adviseerde contact op te nemen met VluchtelingenWerk West-Friesland. Als VluchtelingenWerk West-Friesland enthousiast was, kon Netwerk het

project wel ondersteunen door bijvoorbeeld ruimte ter beschikking te stellen. Na enig overleg toonde VluchtelingenWerk West-Friesland zich bereid het experiment uit te voeren. Deze gang van zaken had tot gevolg dat alle vier de lokale experimenten zijn uitgevoerd door VluchtelingenWerkgroepen.

Den Haag

Ontvangst van het idee

Het eerste gesprek over de mogelijkheid van een lokaal experiment in Den Haag vond plaats met de nieuwe directeur van VluchtelingenWerk Den Haag. Zij stond positief tegenover het idee. Er was ook al iemand binnen de organisatie die het programma graag wilde uitvoeren. Een probleem was wel dat VluchtelingenWerk met veel bezuinigingen en een reorganisatie te maken had, waardoor bijvoorbeeld de afdeling sociaal cultureel werk moest verdwijnen. De directeur zelf zou nauwelijks tijd hebben om zich met de voortgang te bemoeien. Veel kwam dus neer op de medewerker van de afdeling Voorlichting die het project zou gaan dragen.

Een beeldverhaal op panelen

In het eerste gesprek tussen de projectleider van BMP en de medewerker van de afdeling Voorlichting werden al brainstormend de contouren van het Haagse experiment duidelijk. Er werd gekozen voor het maken van een gezamenlijk beeldverhaal in de vorm van een muurschildering of iets dergelijks. De

deelnemers zouden eerst verhalen vertellen over hun levensloop, waarna elementen uit die verhalen tot een gezamenlijk beeldverhaal zouden worden verwerkt. Omdat de inschatting was dat een docent beeldende vorming misschien niet zo gauw de verhalen naar boven zou krijgen, werd ervoor gekozen om met twee docenten te werken; een verhalenvertelster en een beeldend kunstenaar. Het programma omvatte zes bijeenkomsten. De eerste twee bijeenkomsten stonden in het teken van levensverhalen, de laatste vier waren bedoeld om samen aan het beeldverhaal te werken. De presentatie of tentoonstelling van het beeldverhaal zou in een publieke ruimte plaatsvinden zoals bijvoorbeeld de Openbare Bibliotheek of het Atrium van het stadhuis. Bovendien zou gekeken worden of er aansluiting kon worden gevonden bij het project Wereldreis dat al enige jaren in Den Haag georganiseerd wordt. BMP zou een verhalendocent benaderen en VluchtelingenWerk een docent beeldend werken.

Werving vol verassingen

De werving van deelnemers is voornamelijk via de eigen kanalen van VluchtelingenWerk verlopen. Er is een brief gestuurd naar een selectie van 205 mensen uit het cliëntenbestand. De docenten van onder meer de taalondersteuning zijn ingeschakeld om mensen persoonlijk te benaderen, er heeft een artikel in het blad Info van VluchtelingenWerk gestaan en er zijn

verschillende telefonische rondes gehouden. Ondanks deze inspanningen en de vaak enthousiaste reacties, waren er kort voor aanvang van het programma slecht twee aanmeldingen. Hierop werd in overleg met BMP besloten tot uitstel van het experiment met twee weken. Later bleek dat een aantal mensen zich op de bewuste startdag spontaan bij het hoofdgebouw van VluchtelingenWerk had gemeld in plaats van bij de aparte cursusruimte. Door interne communicatieproblemen wisten de mensen aan de balie niet precies wat er met deze mensen moest gebeuren. Na een extra wervingsinspanning en het nabellen van de mensen die tevergeefs langs waren geweest, waren er voor de tweede startdatum achttien aanmeldingen.

Schilderij van een theeplantage in Sri Lanka door de heer I. Kanagabapathy. Foto: Frank von Meijenfeldt

Laat mij maar schilderen

Tijdens de eerste bijeenkomst waren er uiteindelijk elf deelnemers aanwezig. Zowel de projectleider van VluchtelingenWerk als de docenten hadden de wijzigingen in het programma flexibel opgevangen. Helaas was de verhalendocent bij de eerste bijeenkomst ziek. Er moest dus geïmproviseerd worden. De schilderdocent was niet erg gewend om met mensen te werken die slecht Nederlands spreken, dus werd besloten om meteen te gaan tekenen. Het onderwerp was het land van herkomst. De deelnemers gingen individueel aan de slag. Ze leken het tekenen erg leuk te vinden, maar toen ze klaar waren gingen ze meteen weer weg. Ze keken niet naar elkaars werk en wachtten niet op afronding van de bijeenkomst.

De tweede bijeenkomst was de verhalendocent aanwezig. Er waren acht deelnemers. Het lukte echter nauwelijks de mensen verhalen te ontlokken. Al gauw werd weer overgestapt naar het beeldend werken. De schilderdocent introduceerde het werken met verf en kwasten. Dit was voor de meeste aanwezigen volstrekt nieuw. Ze leerden schilderen aan de hand van het thema natuur. Een thema dat voor veel inspiratie zorgde. Door de verschuiving van het programma viel de derde bijeenkomst in de meivakantie. Alleen de schilderdocent kon aanwezig zijn. Omdat in de eerdere tekeningen en schilderijen menselijke afbeeldingen ontbraken, besloot ze, in overleg met de deelnemers portretten te

gaan schilderen. Hoewel het merendeel van de deelnemers een islamitische achtergrond had, vond niemand het portretschilderen een probleem. Het ging reuze goed.

Doordat er nu al een aantal bijeenkomsten individueel geschilderd was, zag het er niet naar uit dat er een gezamenlijk beeldverhaal tot stand zou komen. De verhalendocent deed nog een poging meer verhalen los te maken, maar doordat de meeste deelnemers erg slecht Nederlands spraken en eigenlijk liever schilderden, leverde dit niet veel op. Wel kwam er iets van een gezamenlijk thema naar voren dat ieder individueel kon uitwerken. Dit thema was: *landschappen van voor en na de oorlog*. Wat erg inspireerde waren de vier schildersezels met grote doeken die de schilderdocent tijdens de vierde bijeenkomst neerzette. Er waren inmiddels zeven vaste deelnemers, allemaal mannen, uit Afghanistan, Irak, Angola en Sri Lanka.

Tijdens de vijfde bijeenkomst werd extra materiaal gehaald zodat iedereen zijn eigen schilderij kon maken. Een deelnemer had thuis een ontwerp voor een schilderij gemaakt. Een ander was thuis maar vast aan een schilderij van een theeplantage op Sri Lanka begonnen. Tijdens het schilderen werd er nu meer gepraat. Soms over huis-tuin- en keukenproblemen, maar soms ook over herinneringen aan de oorlog, het slechte in de mens etc. De projectleider maakte aantekeningen om de deelnemers tijdens de laatste bijeenkomst te kunnen interviewen.

Op basis van deze interviews schreef ze korte teksten die naast de schilderijen kwamen te hangen. Ook werden er foto's gemaakt en werd tijdens de zesde bijeenkomst de presentatie voorbereid. Een deelnemer uit Irak beloofde een mooie anekdote te vertellen. Samen met de docent gingen de mannen naar de expositieruimte in het Koorenhuis om deze te bekijken. Na afloop gingen ze nog weer even terug naar de werkruimte om de laatste hand aan de werkelijk prachtige schilderijen te leggen.

Een zingend gemeenteraadslid

De schilderijen en de gemaakte voorstudies zijn door medewerkers van het Koorenhuis ingelijst en zeer mooi in de expositieruimte opgehangen. Toen ze hun schilderijen eenmaal zagen hangen, groeide de trots van de deelnemers nog meer.

Er was gekozen voor een bescheiden openingsprogramma, gericht op zo'n veertig tot vijftig bezoekers. Naast medewerkers en vrijwilligers van VluchtelingenWerk en familieleden van de deelnemers, waren er ook collega's van bijvoorbeeld het ROC, een groep ouderen uit een buurthuis, een medewerker van het Museon, etc.

De officiële opening werd verricht door het raadslid Baldewsingh van de PvdA die als plaatsvervanger van wethouder Klijnsma optrad. Hij had zich voorbereid op een toespraak, maar halverwege stopte hij zijn aantekeningen in zijn zak en zong, geïnspireerd door de schilderijen en de prestaties van de oudere vluchtelingen een

prachtig Surinaams lied over migratie, met af een toe een kort zinnetje in het Nederlands er tussen door. Voor de deelnemers was dit een heel bijzonder moment van herkenning en erkenning. Ook de rest van het publiek toonde zich ontroerd. De deelnemer uit Irak vertelde zijn anekdote met als moraal dat je je niet op stang moet laten jagen door onaardige mensen, want dan trek je aan het kortste eind.

Na de officiële opening kon het publiek de tentoonstelling bekijken. De deelnemers werden uitgenodigd om daarbij iets over hun schilderij te vertellen. En dat deden ze met verve. Zo moeilijk als het was geweest om ze tijdens de eerste bijeenkomsten aan het praten te krijgen, zo enthousiast begonnen ze nu uit te leggen wat er op hun schilderij te zien was. Het waren indringende verhalen over hun land, over de pracht van het landschap en hun herinneringen aan vroeger, maar ook over de oorlog die alles kapot maakt.

Projectleider en docenten

De projectleider heeft het experiment met veel enthousiasme opgepakt en hier veel meer tijd in geïnvesteerd dan van te voren was ingeschat. Gelukkig kreeg ze bij de werving steun van een collega. Achteraf gezien hebben met name het vinden van een goede expositieruimte en het zoeken naar aansluiting bij de Wereldreis veel tijd in beslag genomen.

Binnen de organisatie van VluchtelingenWerk bestond verder niet veel support voor het project. Dit hing onder meer samen met de bezuinigingen en de reorganisatie. Het is misschien ook moeilijk te begrijpen als enerzijds de collega voor het sociaal cultureel werk ontslagen wordt en anderzijds een project door Voorlichting wordt uitgevoerd dat zich juist op dit terrein beweegt. Wat ook meespeelt is dat de meeste mensen bij VluchtelingenWerk erg gericht zijn op individuele hulpverlening en de daarbijbehorende trajecten. Dit hulpverleningsperspectief laat weinig ruimte voor ander-soortige programma's.

De docenten en de projectleider konden het van te voren goed met elkaar vinden. Van de twee docenten kwam de verhalendocent het minst uit de verf. Dit hing samen met de onderbreking in het programma, maar ook wel met haar eigen manier van werken. Naar het oordeel van de projectleider leidde het werken met twee docenten niet tot de verwachte meerwaarde.

De samenwerking tussen projectleider en schilderdocent verliep uitstekend. Hoewel de docent geen ervaring had met vluchtelingen en in het begin moeite had om de deelnemers te begrijpen, ontwikkelde zich gaandeweg een vertrouwensband tussen haar en de deelnemers. Ze is in staat geweest ze op een onbevangen manier kennis te laten maken met het schilderen en heeft ze zo begeleid dat van angst voor het grote doek geen sprake was. Ook zij heeft

veel extra tijd in het project gestoken. Haar aanbod om de expositie in het Koorenhuis te laten plaatsvinden heeft zeker bijgedragen tot het welslagen van het project.

Gezellige mannengroep

De deelnemers hebben het als erg prettig ervaren dat ze over zich zelf konden praten en contact met anderen hadden. Ze vonden het heerlijk om iets om handen te hebben. Sommigen vonden het schilderen zo geweldig dat ze zich niet wilden laten afleiden door het verhalen vertellen. Zij kwamen pas los, nadat de schilderijen af waren. Uiteindelijk heeft zich een gezellige mannengroep gevormd. Van deze groep hebben verscheidene deelnemers zich alweer gemeld met een vraag naar vervolgactiviteiten. Zij willen heel graag iets doen, maar zijn te onzeker om zelf iets te ondernemen. Ze hebben de opening van de expositie als zeer positief ervaren en zijn blij met de foto's die ze van de schilderdocent hebben gekregen.

Schilderij van de heer F. Jancinto Luis uit Angola. Foto: Frank von Meijenfeldt

Vervolg in Museon

VluchtelingenWerk heeft zich voorgenomen de schilderijen het komend jaar nog op een of twee andere plekken in Den Haag te exposeren. Inmiddels is er een vraag van het Museon gekomen of de schilderijen gefotografeerd kunnen worden en of er een film gemaakt kan worden waarin de zeven mannen hun verhalen vertellen. De bedoeling is dat de (gedigitaliseerde) schilderijen en het filmpje deel gaan uitmaken van de vaste expositie voor kinderen. Binnenkort gaan de mannen samen met de projectleider kennismaken met het Museon.

Nabeschouwing

Het experiment in Den Haag heeft veel van het improvisatievermogen van projectleider en schilderdocent gevraagd. Gelukkig werden ze hierdoor niet afgeschrikt. Ze zagen het traject vooral als een ontdekkingsreis. Door deze instelling hebben ze het geheel tot een goed einde weten te brengen. Het resultaat van het experiment inspireerde niet alleen het raadslid, maar ook de andere bezoekers van de expositie en heeft een ander beeld van oudere vluchtelingen neergezet dan de standaardverhalen over de vluchtgeschiedenis. De opmerking van een deelnemer: “Ze hebben van mij een artiest gemaakt, ik wist niet dat ik het in me had”, zegt iets over de effecten van het programma. Uit het Haagse experiment kan geconcludeerd worden dat een LOV-programma niet per se hoeft te beginnen met het vertellen van verhalen. In Den Haag

leidden de verhalen niet tot beelden, maar werkte het juist andersom. De beelden leidden tot verhalen. Juist voor mensen die weinig Nederlands spreken, blijkt schilderen een goede techniek te zijn om de schroom te overwinnen en uiteindelijk toch iets over zichzelf te vertellen.

In tegenstelling tot de andere experimenten deden in Den Haag uiteindelijk alleen mannen mee. Het is niet duidelijk geworden waarom de vrouwen afhaakten. Een vermoeden is dat zij misschien wel met praten hadden willen beginnen. In de reeks van LOV experimenten leert het Haagse project ons dat individueel schilderen in ieder geval bij mannelijke oudere vluchtelingen tot nieuwe uitdrukkingsmogelijkheden leidt.

Den Bosch

Het idee

Het eerste gesprek met VluchtelingenWerk 's-Hertogenbosch e.o. vond plaats met de directeur en een medewerker. De directeur was meteen erg enthousiast en vond het leuk om nieuwe manieren van werken uit te proberen. Zij zag ook direct mogelijkheden om het LOV-programma te combineren met de viering van het 25-jarig bestaan van VluchtelingenWerk Den Bosch. De medewerkster was veel terughoudender. Zij stond aan het einde van haar loopbaan en zag vooral de problemen die het werven van ouderen met zich mee zou brengen. Ze twijfelde erg aan de bereidheid van oudere

vluchtelingen om aan een expressieprogramma mee te doen. Bij een tweede gesprek waren naast de directeur een andere medewerker en een vrijwilliger aanwezig. Alledrie waren ze enthousiast over de mogelijkheid een dergelijk programma op te zetten, al realiseerden zich dat het van hun kant de nodige inspanning zou kosten.

Verhalen vertellen in verzorgingshuis

Bij de brainstorm over het mogelijke programma, waaraan drie mensen van VluchtelingenWerk Den Bosch en iemand van BMP deelnamen, bleek dat de directeur kennis had gemaakt met een man die als verhalenverteller en verhalenontlokker zijn brood verdient. Zij was erg enthousiast over hem. Hierdoor kwam het programma al snel in het teken te staan van verhalen vertellen. In de brainstorm werd ook het idee geopperd om een voorstelling in een verzorgingshuis te organiseren. Er werd gekozen voor vijf bijeenkomsten en een korte voorstelling, gevolgd door een gesprek met de bewoners, die vast ook allerlei herinneringen aan vroeger zouden hebben. Op basis van deze ideeën werkte BMP een programmaopzet voor de wervingsfolder uit. Afgesproken werd dat de medewerker en de vrijwilligster van VluchtelingenWerk contact zouden leggen met een aantal verzorgingshuizen en een plan zouden maken voor de werving van deelnemers. Tevens werd een kennismakingsgesprek met de docent gepland.

Gerichte werving

De werving is vooral via de eigen contacten van VluchtelingenWerk verlopen. De projectleidster had zelf nog contacten met oud-cliënten. In eerste instantie zijn vijftien personen uitgekozen om te benaderen. Zij zijn via een brief geïnformeerd over de opzet van het project. Vervolgens is iedereen, voor zover mogelijk, telefonisch benaderd. Daarna is met de meesten nog een persoonlijk gesprek gevoerd. Een aantal mensen gaf aan geen belangstelling te hebben of verhinderd te zijn. Bij doorvragen bleek geen belangstelling vooral samen te hangen met de vele problemen die mensen hadden, waardoor ze geen ruimte hadden om deel te nemen.

Een Irakese deelnemer vertelt zijn verhaal.
Foto: Bram van der Wurff

Uiteindelijk waren er tien aanmeldingen, variërend in leeftijd van 44 tot 67 jaar. Dit aantal leek, gezien de aard van het programma, meer dan genoeg.

Zoeken naar verhalen

De eerste bijeenkomst start met zeven deelnemers. Naast de docent en de projectleider zijn er nog twee vrijwilligers aanwezig. De docent stelt zich aan de groep voor en aan de hand van foto's vertelt hij iets over zijn familie, jeugd en persoon. De vluchtelingen worden uitgenodigd ook iets over zich zelf te vertellen, liefst over hun eerste schooldag. Al snel blijkt dat het taalniveau van de deelnemers lager is dan verwacht. Gelukkig helpen ze elkaar. De projectleider is verbaasd hoe openhartig en vertrouwelijk de deelnemers, die toch heel verschillende culturele achtergronden hebben, hun verhalen vertellen. Hoewel het onderwerp de kindertijd is, komt men toch vaak te spreken over het eigen vluchtverhaal en de oorlog. Iedereen is zeer ingenomen met het project en de gelegenheid om zijn verhaal te vertellen.

De komende bijeenkomsten wisselen de deelnemers nogal. Soms is er iemand ziek. Een Vietnamese meneer moet afhaken omdat hij echt te slecht Nederlands spreekt. Ook een Afghaanse meneer haakt af wegens taalproblemen. Maar er komen ook nieuwe mensen, waaronder twee Somalische vrouwen. Sommigen nemen een tolk mee. De mensen tolken ook voor elkaar. Dit neemt

veel tijd in beslag en haalt de vaart soms uit de bijeenkomsten. De verhalen gaan nog steeds veel over de oorlog. Voor de derde bijeenkomst krijgen de mensen als huiswerk twee zinnen mee. Een zin van zichzelf en een van de buurman. Het is de bedoeling dat ze op basis van die zinnen een verhaal voorbereiden. Dat blijkt goed te werken. Mensen vertellen over het vaderschap, over iemand die op straat een gehandicapte jongere tegenkomt en tot de ontdekking komt dat niet die jongere, maar hijzelf eigenlijk de gehandicapte is. De ene man uit Irak geeft een voorstelling van het verhaal van een andere man uit Irak. Een man vraagt aandacht voor de afschuwelijke geschiedenis die hij in Nederland heeft meegemaakt met zijn gehandicapte kind.

De deelnemers genieten zichtbaar van het vertellen. Docent en de projectleiding maken zich echter in toenemende mate zorgen over de voorstelling. Er worden weliswaar mooie verhalen verteld, maar ze schieten nog alle kanten op en het taalniveau is zo laag, dat het nauwelijks geschikt is voor een Nederlands publiek. Om tot een acceptabele voorstelling te komen moet er nog veel geoefend worden. Uiteindelijk besluiten docent en projectleiding samen een vaste formule voor de voorstelling te kiezen. Een Afghaanse vrouw die meedoet aan het project is in Afghanistan jarenlang televisie- en radio-omroepster geweest. Zij kan tijdens de voorstelling de rol van omroepster vervullen en de andere deelnemers

interviewen. De vragen die zij zal stellen worden van te voren uitgewerkt zodat iedereen weet waar hij aan toe is. Een Iraanse meneer zal tijdens de voorstelling dansen.

In de vierde bijeenkomst worden de verhalen van de voorstelling uitgewerkt. De docent vraagt iedereen om te vertellen waarom zij naar Nederland zijn gekomen en wat voor verschillen ze zien tussen hun land en Nederland. Eén van de vrijwilligsters maakt foto's van alle deelnemers die samen met informatie over hun achtergronden via een beamer op een groot scherm zullen worden geprojecteerd. Van de vaste deelnemers doen er vijf mee aan de voorstelling. Van de anderen is het taalniveau te laag. Zij zullen wel bij de voorstelling aanwezig zijn. De docent besluit om de man met het verhaal over het gehandicapte kind thuis te bezoeken zodat hij het verhaal in alle rust kan vertellen en ze samen kunnen kijken of dit op een of andere manier een plek kan krijgen in de voorstelling.

De docent maakt voor iedere deelnemer een tekst met zijn verhaal. Tot verbazing van de projectleiding gaan de verhalen vooral over de reden van de komst naar Nederland en de verschillen met het land van herkomst en niet over de kindertijd, vaderschap en dergelijke. De projectleider is ook bang dat de teksten te moeilijk zijn, maar de docent wil niet dat het kinderachtig wordt. Hij besluit het verhaal over het gehandicapte kind in Nederland in

de voorstelling in te passen, ook al past dit niet echt bij het doel van het project. Het verhaal wordt in de vorm van een sprookje gegoten en zal door de twaalfjarige zoon van de verteller worden voorgelezen. Tijdens de laatste bijeenkomst is de spanning bij de projectleiding erg groot. Er moet nog zo veel gedaan worden. De presentatie voor op het scherm is nog niet klaar, er moeten nog foto's worden gemaakt, niet alle teksten zijn af. Maar de deelnemers lijken tevreden.

Een passende voorstelling

Voor de voorstelling zijn vier verzorgingshuizen benaderd. Drie geven aan, mede wegens tijdgebrek, weinig interesse te hebben. Eén verzorgingshuis, de Grevelingen, reageert bijzonder enthousiast. De staf biedt meteen aan op de dag van de voorstelling een rondleiding en een lunch voor de deelnemers te verzorgen.

Tot ieders verbazing komen er op 28 mei 120 mensen naar de voorstelling kijken. Voor de mensen die op hun kamer blijven wordt de voorstelling op tv uitgezonden via het interne kabelcircuit van het huis.

De aftrap wordt gegeven door een Angolees gospelkoor dat à capella twee liederen zingt. Daarna introduceert de docent de voorstelling en kan de Afghaanse presentatrice beginnen. Om de beurt vertellen de deelnemers hun verhaal aan de hand van de interviewvragen.

De meeste vluchtelingen houden zich strikt aan hun tekst. Het publiek luistert ademloos. Als iemand eens een woord niet kan vinden of kan uitspreken wordt dit van alle kanten voorgezegd.

In de pauze zingt het koor nog een keer, onder andere een Frans lied vol halleluja's dat door iedereen wordt meegezongen. De Iraanse meneer danst samen met een vluchteling die voor een taalstage in het zorgcentrum is. Als laatste is het sprookje "Dromenland" aan de beurt. De zaal heeft al snel door dat Dromenland over Nederland gaat. Het publiek is zichtbaar aangedaan door de verhalen van de vluchtelingen. Omdat de voorstelling veel langer duurt dan de geplande drie kwartier wordt afgezien van de discussie met de bewoners. De meesten zijn moe maar voldaan. Enkele individuele mensen reageren na afloop met allerlei verhalen uit hun eigen geschiedenis. Van de zijde van het verzorgingshuis is er niets dan lof voor de voorstelling. De bewoners hebben het optreden erg gewaardeerd. De activiteitenbegeleiding wil graag een vaste open middag organiseren voor mensen uit Den Bosch. Daarbij kan misschien samen worden gewerkt met VluchtelingenWerk.

Deelnemers en publiek. Foto: Bram van der Wurff

Projectleiding en docent

De projectleider in Den Bosch heeft het experiment met heel veel inzet georganiseerd. Helaas kon de directeur minder betrokken zijn dan zij wilde, omdat zij thuis zat met een beenblessure. De twee vrijwilligers die permanent bij het experiment betrokken zijn geweest, waren in deze omstandigheden van onschatbare waarde. Om de mensen niet nog zwaarder te belasten is uiteindelijk afgezien van een koppeling met de lustrumviering.

Het vertellen van verhalen vereist een zekere beheersing van het Nederlands. Dat vormt voor oudere vluchtelingen vaak een groot struikelblok. Op dit punt ontstond dan ook een zeker verschil van inzicht tussen de projectleiding en de docent. Bij de projectleiding stonden het groepsproces en het individuele welbevinden van de deelnemers

voorop. Voor de docent was het belangrijk om een goede voorstelling neer te zetten. Deze verschillende accenten hebben op een aantal momenten tot een zekere spanning geleid tussen projectleiding en docent. Tijdens de voorstelling was hier overigens weinig van te merken. Achteraf gaven zowel de projectleiding als de docent aan dat een voorbereidingstijd van vijf bijeenkomsten veel te kort is. De docent heeft voorgesteld een volgende keer een soort van sollicitatie-gesprekken te voeren met de potentiële deelnemers om al in een vroeg stadium te weten met wat voor mensen je te maken krijgt. De projectleiding betreurt het vooral dat er geen vervolg is op het project. “Met een zestal bijeenkomsten worden mensen uit hun isolement gehaald, maar daarna verdwijnen ze weer achter de geraniums”.

Een rondreizende voorstelling?

De mensen die aan het project in Den Bosch hebben deelgenomen hebben dit als erg belangrijk ervaren. De bijeenkomsten hadden een directe persoonlijke betekenis en de voorstelling is voor hen echt een hoogtepunt geweest. Door het bezoek aan het verzorgingshuis is hun kijk op de Nederlandse ouderenzorg veranderd. Vooral de winkel en de kapper trokken de interesse. Verschillende deelnemers wilden de voorstelling ook graag in andere verzorgingshuizen geven. De projectleidster heeft aangegeven binnen haar organisatie naar mogelijkheden te willen zoeken om door te gaan met gespreks-

groepen van oudere vluchtelingen, zo mogelijk samen met andere Bosschenaren.

Nabeschouwing

In het Bossche experiment heeft men voor een moeilijke expressievorm gekozen. Hierdoor moest een aantal mensen voor wie meedoen aan het project op zich belangrijk was, afvallen. Vanwege de beperkte taalvaardigheid van de deelnemers en de beperkte voorbereidingstijd heeft de docent er voor gekozen om de vragen die de Afghaanse presentatrice aan de vertellers stelde, eenvoudig te houden. Dat was op zich een goede keuze. Het was alleen jammer dat de vragen die gesteld werden, niet erg afwaken van de standaardvragen die gewoonlijk aan vluchtelingen worden gesteld. De mooie verhalen over de kindertijd die tijdens de eerste bijeenkomsten verteld werden, kwamen hierdoor niet echt aan bod.

Voor de voorstelling maakte dit alles echter niet uit. Deze heeft in alle opzichten de beoogde effecten teweeggebracht. Het gekozen niveau sloot goed aan bij het publiek, dat enthousiast meeleefde. De deelnemers werden duidelijk opgetild door het succes dat ze hadden. Ze hadden het gevoel dat ze voor het eerst sinds jaren weer iets presteerden.

De ervaringen in Den Bosch zijn voor de ontwikkeling van de LOV-methode van groot belang geweest. Ze geven precies aan waar de grenzen liggen in het werken met oudere

vluchtelingen. Een succesvolle voorstelling geeft de deelnemers 'vleugels'. Te veel nadruk op het eindproduct kan er echter toe leiden dat het oorspronkelijk doel van het programma (het doorbreken van het isolement van oudere vluchtelingen) wat op de achtergrond raakt. Het project leert ons dat voor een goed evenwicht tussen proces en product, open communicatie tussen projectleiding en docent een belangrijke voorwaarde is.

Nijmegen

Ontvangst van het idee

In Nijmegen heeft al eerder een project voor oudere vluchtelingen plaatsgevonden. De leidster van dit project heeft het altijd betreurd dat ze hier niet mee verder kon gaan. Dus toen BMP belde met het voorstel een LOV experiment in Nijmegen te doen, was er bij haar weinig aarzeling. Het gesprek met deze medewerkster en de locatiemanager over de feitelijke mogelijkheden voor een experiment verliep dan ook heel snel. Men wilde, ondanks reorganisatie en grote drukte, graag meedoen en was ook bereid om zelf wat extra geld in het programma te investeren.

Eerste keus voor dans en beweging

Om tot een eerste opzet van een programma te komen is er een brainstormbijeenkomst georganiseerd waaraan, naast de projectleider van BMP, drie medewerkers van VluchtelingenWerk Nijmegen meededen. Al

tijdens het eerste kennismakingsgesprek hadden de medewerkers aangegeven dat ze naast ouderen ook graag jongeren bij het project wilden betrekken. Dit plan sloot uitstekend aan bij de conclusies van LOV 1, waarin geconstateerd werd dat de jongeren erg veel behoefte hebben om met ouderen in contact te komen. Tijdens de brainstorm werd er gezocht naar een programma waarin beide groepen tot hun recht zouden komen. De ene medewerker legde vooral de nadruk op dans en beweging, de andere wilde graag dat de conflicten tussen de generaties aan bod zouden komen. Het idee van dans en beweging werd door iedereen omarmd. Verschillende dansen van oud en jong zouden een manier kunnen zijn om de tegenstellingen tussen de generaties op een vrolijke manier aan bod te laten komen. Afsproken werd dat BMP op basis van deze gedachte een conceptprogramma zou uitwerken in de vorm van een foldertekst en dat de medewerkers van VluchtelingenWerk zich zouden concentreren op de werving en het zoeken naar geschikte docenten. In geval van nood had BMP nog een docent uit Utrecht in gedachte die ervaring had met dans en beweging.

Improvisatie bij werving

Voor de werving van deelnemers is vooral gebruik gemaakt van het cliëntenbestand van het eerdere ouderenproject en van de gegevens van het ex-AMA team van VluchtelingenWerk. Daarnaast is een aantal andere organisaties zoals het COS en de

stichting Whaa benaderd met de vraag om adressen van mogelijke deelnemers te leveren. In eerste instantie verliep de werving erg moeizaam. Op de brief die aan de cliënten was gestuurd werd weinig gereageerd. De projectleidster worstelde met de vraag hoe te beginnen. Ze wilde de deelnemers een stem geven in het ontwikkelen van het programma, maar hierdoor bleef de precieze opzet van het project erg vaag. Van de concept wervingsfolder van BMP werd geen gebruik gemaakt, omdat men dat een beetje zonde van het geld vond. Er werd een eerste kennismakingsbijeenkomst georganiseerd, zonder dat er een echt programma lag of al een docent geworven was. Tijdens deze bijeenkomst was een aantal oudere vluchtelingen aanwezig dat openhartig vertelde over hun leven en ook wel wilde meedenken over een programma. Op dat moment waren er echter nog onvoldoende ingrediënten aanwezig om echt met het experiment van start te gaan. In overleg met BMP is toen besloten de start van het programma meer naar achter in de tijd te schuiven. Ook is er een eerste schema voor de bijeenkomsten opgesteld. Omdat er in Nijmegen nog geen docent was gevonden, is er contact gelegd met de docent uit Utrecht.

Voor de zekerheid werd een tweede kennismakingsbijeenkomst gepland. Nu waren er meer deelnemers. Tijdens deze bijeenkomst kregen ook de jongeren, die aanvankelijk wat terughoudend waren, het

gevoel dat het een interessant en leuk project kon worden. Uiteindelijk lukte het om een groep van zestien deelnemers te vormen. De ouderen waren afkomstig uit Somalië, Armenië, Afghanistan, Iran, Nagorno Karabagh en Koerdistan. De jongeren uit Albanië, Siërra-Leone, Angola, Eritrea en Guinee.

Geen dans maar toneel

Tijdens de eerste bijeenkomsten werd duidelijk dat een programma rond dans en beweging niet erg aansloeg bij deze groep. Op basis van de verhalen en de gesprekken die de deelnemers met elkaar voerden, werd besloten om met elkaar een toneelvoorstelling te maken waarin het thema generaties een belangrijke rol zou spelen. Hoewel de docent door BMP als dansdocent was geïntroduceerd, bleef hij bij het project betrokken en fungeerde nu als toneelregisseur. Omdat de groep uit zestien personen bestond, moesten er zestien verschillende rollen ontwikkeld worden. Dat was niet eenvoudig. Voor sommige deelnemers, zoals een oud-officier uit het Afghaanse leger, was de rol die hen werd toebedeeld eigenlijk te simpel. Ze wilden veel meer, maar hun taalvaardigheid vormde in sommige gevallen een belemmering. Uiteindelijk is met veel zoeken voor iedereen een passende rol ontwikkeld. Naarmate het project vorderde en de deelnemers elkaar beter leerden kennen, toonden ze zich steeds meer betrokken. Op een gegeven moment werd duidelijk dat vijf bijeenkomsten te

weinig waren om tot een goede voorstelling te komen. Daarom werd het aantal bijeenkomsten uitgebreid naar acht.

Ondanks het enthousiasme moesten enkele deelnemers halverwege het project afhaken. Een jongen uit Eritrea bijvoorbeeld kon voor het eerst sinds zeven jaar naar zijn land terug en wilde die kans niet laten lopen. Omdat de rollen al min of meer vast lagen moesten sommige deelnemers nu een dubbelrol spelen. Het bleef spannend of het zou lukken om een goede voorstelling neer te zetten. Plankenkoorts en twijfels waren tot op het laatste moment aanwezig. Met name de projectleidster en een vrijwilliger van VluchtelingenWerk die ervaring heeft als creatief therapeute, hebben heel veel energie gestoken in het betrokken houden van de deelnemers. Hun enthousiasme en persoonlijke aandacht, zorgden ervoor dat iedereen betrokken bleef en dat de deelnemers stuk voor stuk het gevoel hadden dat ze gewaardeerd werden. Binnen VluchtelingenWerk Nijmegen werd besloten om de voorstelling tot hoogtepunt te maken van de viering van het twintigjarig bestaan van de organisatie. Ter voorbereiding op de voorstelling die op 25 juni plaats zou vinden, is er een prachtig boekje ontwikkeld met de achtergronden van het theaterstuk en portretten van de acteurs.

De voorstelling

Het stuk heeft als titel “een nieuwe dag”. Het werd gespeeld in het Steigertheater.

Theatervoorstelling *Een nieuwe dag*. Foto: Rob Oostdam

Na een enthousiaste toespraak van de directeur van VluchtelingenWerk Nijmegen en Koerdische dans, begint het verhaal in een disco waren jongeren enthousiast met elkaar dansen en waar de liefde tussen een jongen en een meisje opbloeit. Die liefde speelt in het stuk een belangrijke rol. De vader van de jongen vindt dat het tijd wordt dat hij gaat trouwen en heeft al een meisje uit een nette familie voor hem op het oog. De jongen denkt echter aan zijn vriendin uit de disco. En zo ontwikkelt zich het verhaal waarin uiteindelijk blijkt dat de ouders van de jongeren het meest streng zijn, terwijl de nog oudere generatie en de jongeren elkaar in toenemende mate begrijpen en vinden dat de ouders minder star moeten zijn. Het publiek van ongeveer 80 mensen geniet nadrukkelijk van de voorstelling, die zowel sprekende als zwijgende rollen kent en waarin muziek een belangrijke factor is. Het telkens verwisselen

van banken en stoelen, symbool voor een nieuwe dag, werkt enigszins op de lachspieren, maar leidt het publiek niet echt van het verhaal af. Aan het einde van de voorstelling krijgen de spelers een diploma en bloemen en een hartelijk applaus.

Projectleiding en docent

Het duurde wat lang voordat het project in Nijmegen op gang kwam. De projectleidster worstelde nadrukkelijk met de vaagheid van het concept. Toen het project eenmaal begonnen was bleek de projectleidster van onschatbare waarde voor het contact met de deelnemers. Hoewel de bijeenkomsten op maandagavond waren en zij geen extra uren kreeg voor het project heeft zij besloten alle bijeenkomsten aanwezig te zijn om te waken over het welzijn van de deelnemers. Daarnaast kon ze gelukkig rekenen op support vanuit de organisatie. Niet alleen de vaste vrijwilliger toonde een enorme inzet, ook andere medewerkers en vrijwilligers waren op onderdelen actief betrokken. De samenwerking met de docent liep over het geheel genomen goed, al waren er hier en daar wel wat spanningen door een verschillend inzicht over de manier van aanpak. Zo wilde de projectleidster op een bepaald moment dat er duidelijkheid en structuur in de voorstelling kwam, zodat de deelnemers wat meer houvast zouden hebben, terwijl de docent nog open wilde staan voor nieuwe ideeën en het liefst tot het laatste moment veranderingen had doorgevoerd. Voor de docent was het werken

met vluchtelingen tamelijk nieuw. Hierdoor was hij zich niet altijd bewust van de traumatische ervaringen die zij met zich meedragen. De meeste deelnemers speelden vooral zich zelf tijdens het stuk en dit riep bij een enkeling herinneringen op, waarmee men moeilijk uit de voeten kon. Gelukkig was de projectleiding in staat om deze mensen op te vangen en ze te laten merken dat hun bijdrage van wezenlijk belang was.

Graag meer contacten met Nederlanders

Zoals ook bij de andere experimenten gebeurde, waren de deelnemers heel erg trots op hun prestatie. Na de voorstelling had geen van hen nog het gevoel dat toneel-spelen een weinig serieuze aangelegenheid is.

Als motief om mee te doen gaf een aantal van de oudere vluchtelingen aan dat zij blij waren iets om handen te hebben. De verveling is vaak dodelijk. Bovendien wilden ze graag iets bijdragen aan de maatschappij. Ook wilden de mensen de medewerkers van VluchtelingenWerk, die altijd voor ze klaar stonden, niet teleurstellen. Na afloop van de voorstelling hadden de deelnemers (zowel jong als oud) vooral het gevoel dat het project voor henzelf belangrijk was geweest. Ze wilden graag nog een keer aan zoiets meedoen en vroegen zich af of dit niet samen met Nederlanders zou kunnen, want de behoefte aan contact met Nederlanders is groot.

Na afloop van de voorstelling. Foto: Rob Oostdam

Vervolg

Net als bij de andere experimenten wordt er in Nijmegen actief nagedacht over de mogelijkheden van een vervolgprogramma. De medewerkers van VluchtelingenWerk geven aan veel van het experiment geleerd te hebben. Ze hebben al allerlei aandachtspunten voor een volgend project geformuleerd. In het najaar wil VluchtelingenWerk contact opnemen met de stichting Welzijn Ouderen in Nijmegen, om te kijken of er mogelijkheden zijn om samen een LOV programma uit te voeren waar zowel oudere vluchtelingen als Nederlandse ouderen aan mee kunnen doen. In zo'n programma kan weer voor toneel worden gekozen, maar wat betreft VluchtelingenWerk kunnen ook andere expressievormen aan bod komen.

Nabeschouwing

In het Nijmeegse experiment is men herhaaldelijk afgeweken van de oorspronkelijke plannen. De projectleiding heeft niet geaarzeld om het roer om te gooien, wanneer men dacht dat dat nodig was. Hierdoor heeft men een schat aan ervaringen opgedaan en ook als organisatie veel geleerd. Een vraagstuk dat in deze stad nadrukkelijk speelde betrof de verhouding tussen duidelijkheid vooraf en ruimte voor improvisatie gedurende het proces. Heldere programmeuzes vooraf helpen om de deelnemers een beeld te geven van wat ze te wachten staat. Nu begonnen zij aan een traject waarvan ze geen idee hadden hoe het zou eindigen. Mogelijkheden voor de deelnemers om gaandeweg het proces een eigen inbreng te hebben en te improviseren dragen bij aan het gevoel hebben dat het eindproduct ook echt van hen is. Dit is in Nijmegen zeker gebeurd. Voor de verdere ontwikkeling van LOV-programma's zijn beide aspecten van belang.

Hoorn

Enthousiasme over idee

Hoorn is om twee redenen als mogelijke experimentplaats uitgekozen. In de eerste plaats omdat het een kleinere gemeente is die een uitgebreid verzorgingsgebied van omliggende dorpen kent. In de tweede plaats omdat er vanuit de Vietnamese gemeenschap in Hoorn signalen kwamen dat men, na het Vietnamese weekend in fase 1 van het

project, nu graag iets samen met andere oudere vluchtelingen wilde doen.

Op aangeven van het Centrum voor Vietnamese Senioren heeft BMP heeft de stichting Netwerk (welzijnskoepel) gevraagd of men geïnteresseerd was in het organiseren van een experiment. Netwerk gaf echter te kennen hier geen tijd voor te hebben en adviseerde contact op te nemen met de stichting VluchtelingenWerk West-Friesland. De directeur en een medewerker van VluchtelingenWerk West-Friesland reageerden enthousiast op het idee. In een eerste gesprek gaven ze aan dat het LOV-programma prima aansloot bij het streven van de gemeente Hoorn en van VluchtelingenWerk om meer te doen aan de sociale activering van vluchtelingen. Het werven van oudere vluchtelingen zou gezien de omvang van het werkterrein van VluchtelingenWerk, waarschijnlijk geen probleem vormen. Eventuele vervoersproblemen konden worden opgelost door de deelnemers door vrijwilligers met de auto op te laten halen. Al met al had men veel zin in om met het experiment te starten.

Er werd een brainstormbijeenkomst met een aantal bekenden van VluchtelingenWerk georganiseerd om een eerste idee voor een programma te ontwikkelen. Ook de coördinator van het Centrum voor Vietnamese Senioren was hierbij aanwezig. Hij nam deel aan de stuurgroep van het project LOV en had erop aangedrongen om ook Hoorn te benaderen voor het organiseren

van een programma. Hij vertelde dat de Vietnamezen tijdens het Têt-feest (Vietnamees nieuwjaar) over het project gesproken hadden en graag een toneelstuk zouden maken over een dag in het leven van een Vietnamees gezin in Nederland. Verder waren er niet zoveel ideeën, behalve dat het leuk zou zijn iets met muziek te doen. Men kende een aardige dirigent die al eerder iets voor VluchtelingenWerk had gedaan. Na enig wikken en wegen werd gekozen voor het maken van een revue, omdat deze voorstellingsvorm de mogelijkheid biedt om sketches en muziek afwisselend te combineren. BMP zou voor de folder zorgen en VluchtelingenWerk ging aan de slag met het zoeken van een docent en het maken van een plan voor de werving van deelnemers.

Andere invulling

Na enige weken wordt duidelijk dat er in Hoorn niet veel gebeurt. Er is een eerste contact gelegd met de beoogde dirigent, maar daar is het wel bij gebleven. De directeur van VluchtelingenWerk is ziek en kan slechts op halve kracht werken. De medewerker heeft het erg druk met onderhandelingen met de gemeente over bezuinigingen en het opstellen van een sociaal plan. Men geeft aan de opdracht terug te willen geven. BMP voelt hier weinig voor. Zij vindt het belangrijk dat er binnen VluchtelingenWerk op meerdere plaatsen geëxperimenteerd wordt met programma's die zich op integratie richten. Bovendien wil BMP graag ervaring opdoen met het werven

van deelnemers in kleinere plaatsen. Afgesproken wordt dat het programma, mogelijk op kleinere schaal, toch uitgevoerd wordt. BMP zal een deel van het werk, zoals het contact leggen met de muziekdocent, het begeleiden van de docent en het regelen van werk- en uitvoeringsruimte op zich nemen. Ook zal BMP op afstand steunen bij het werven van deelnemers. De werving zal via een aantal vaste vrijwilligers van VluchtelingenWerk verlopen. Zij worden voorbereid door BMP. VluchtelingenWerk zal via de medewerkers een lijst van vluchtelingen selecteren die in aanmerking komen om benaderd te worden. BMP neemt contact op met de Vietnamese coördinator, die helaas ook ziek blijkt te zijn en aangeeft dat de Vietnamezen niet mee willen doen aan een programma dat buiten het weekend valt (de bijeenkomsten zijn door de week gepland).

Bij navraag blijken er twee vrijwilligers te zijn die mensen kunnen benaderen. De ene, die ook gemeenteraadslid is in Hoorn blijkt vaak voor VluchtelingenWerk mensen te werven en fungeert in Hoorn als een soort “moeder” van de allochtonen. In het kennismakingsgesprek verzekert zij voldoende mensen voor het project te kunnen vinden.

De muziekdocent blijkt heel erg geporteerd van het idee. Hij heeft veel connecties in Hoorn en weet ook een ruimte waar de revue uitgevoerd kan worden. BMP en docent stellen samen een programma op van vijf bijeenkomsten en een uitvoering. Hierin

spelen kinderliedjes een belangrijke rol. Op voorstel van de docent wordt een tweede docent benaderd die meer thuis is op gebied van theater. Zij is afkomstig uit Venezuela.

Grillig verloop

En dan gebeurt het onvermijdelijke. Op de eerste bijeenkomst is er, ondanks herhaalde toezeggingen van de vrijwilligers, aanvankelijk niemand aanwezig. Pas aan het einde komen er twee Somalische vrouwen. Na het verwerken van de teleurstelling spreken docenten, BMP en de directeur van VluchtelingenWerk af dat er nog een laatste poging wordt gedaan om het programma uit te voeren. VluchtelingenWerk levert alsnog de lijst met adressen van te benaderen personen en zal contact opnemen met de vrijwilligers. Het hele programma wordt twee weken uitgesteld. Alle mensen op de lijst krijgen een brief en de mensen die telefoon hebben worden ook nog telefonisch benaderd. En waarachtig, de volgende keer zijn er dertien mensen. Negen Somalische vrouwen uit Hoorn, die geworven zijn via de vrijwilligers en vier mensen uit verschillende dorpen die op de brief gereageerd hebben. Zij komen uit Irak, Afghanistan en Bosnië. Het wordt een enerverende bijeenkomst, die enigszins gedomineerd wordt door de grote groep Somaliërs.

De deelnemers maken op verschillende manieren kennis met elkaar en met het project. Aan het eind krijgt iedereen een wegwerpcamera mee om foto's te maken van plekken die hem/haar dierbaar zijn. Er bestaat twijfel of de Somalische vrouwen nog terug zullen komen. Het merendeel is jonger dan vijfenveertig en het tijdstip van de bijeenkomsten is lastig omdat ze kinderen uit school moeten halen. In de volgende bijeenkomsten vormt zich langzamerhand een kern van vijf á zes vaste deelnemers. Een Afghaans echtpaar dat eerst aangaf niet meer mee te willen doen omdat zingen, dansen en acteren niet past bij hun islamitisch geloof, komt uiteindelijk toch alle bijeenkomsten. De Somalische deelnemers zijn, op één na, inderdaad afgehaakt.

Tijdens de bijeenkomsten wordt er actief gezocht naar onderwerpen en expressievormen die deelnemers aanspreken. Er wordt aan astrologie gedaan, mensen leren elkaars alfabet, er wordt muziek naar geluisterd, getrommeld, gedanst en toneel gespeeld. Iedere keer weer verleggen de deelnemers hun grenzen. Dingen die ze eerst niet wilden of durfden, worden later toch gedaan en leiden tot veel plezier. De zelfgemaakte foto's komen elke bijeenkomst terug. De deelnemers vertellen waarom ze de foto's hebben gemaakt.

“Dit is een foto van een weg bij mij in de buurt. In het begin vond ik het ruisen van de bomen echt verschrikkelijk.”

Foto: Bushra Khalid Hasoon

Een Afghaanse deelnemer die foto's van een kinderboerderij heeft gemaakt, vertelt dat hij hier elke dag enkele uren doorbrengt. Het verdrijft de verveling, de kinderen geven hem rust en de dieren doen hem denken aan vroeger, aan Afghanistan.

Docenten en deelnemers leren elkaar steeds beter kennen. Er wordt veel gelachen en gehuild. Door het delen van emoties ontstaat er een diepe band tussen de deelnemers en de docenten. De Bosnische man vertelt het verhaal van zijn hond die in de oorlog is doorgeschooten. Hij kan dit maar niet begrijpen: “waarom schieten ze mijn hond dood: een hond is niet van een politieke partij, heeft geen geloof, wil alleen maar leven”.

Een afsluitend tuinfeest

Telkens weer komt naar voren hoe geïsoleerd de mensen zich in hun woonplaats voelen, ondanks aardige burens, en hoe groot hun behoefte is aan contact met andere vluchtelingen en met Nederlanders.

Omdat een revue met deze kleine groep niet mogelijk is, wordt besloten de bijeenkomsten af te sluiten met een tuinfeest, met muziek, dans en lekker eten. Voor dit feest worden enkele Nederlandse vrienden van de docent, twee medewerkers van BMP en de directeur van VluchtelingenWerk uitgenodigd. De deelnemers nemen ook hun echtgenoten en kinderen mee. Er heerst een ontspannen sfeer waarin iedereen met iedereen praat en de muziekdocent een portret van elke deelnemer zingt. Het Afghaanse echtpaar neemt in de tuin plaats achter de elektrische piano en binnen wordt er door de vrouwen volop gedanst. De groep laat zien dat er heel wat schroom is overwonnen.

Gemis van een projectleider

In Hoorn is er al met al geen echte projectleider geweest. Hierdoor verliep de werving niet zoals van te voren was voorzien en konden de docenten niet terugvallen op een persoon die zich met kennis van de doelgroep verantwoordelijk stelde voor het proces als geheel. De docenten hebben zich hierdoor niet uit het veld laten slaan. Zij hebben alles gedaan wat in hun vermogen lag om er een leuk en inspirerend programma van te maken. Het werken met vluchtelingen was voor hen tamelijk nieuw. Mede hierdoor

kreeg het programma vooral het karakter van een zoektocht, met veel ruimte voor de deelnemers om kennis te maken met elkaar en over zichzelf te vertellen.

Dansen tijdens het tuinfeest. Foto: Nelys Velazquez

Deelnemers tevreden

De deelnemers hebben het programma als zeer positief ervaren. Ze vonden het prettig om sociale contacten te ontwikkelen en te ervaren dat er naar ze werd geluisterd. Net als in de andere groepen vonden ze het belangrijk om in het Nederlands te kunnen oefenen en ervaringen uit te kunnen wisselen met lotgenoten van verschillende culturen. In de groep kon vrijuit worden gesproken over religie, hobby's, familiebanden, gewoontes, verschillen tussen mannen en vrouwen, muziek, taal etc. Alle deelnemers hebben aangegeven dit soort dingen vaker te willen doen.

Een van de deelnemers, een Irakese vrouw, zou zelf graag meer activiteiten voor ouderen willen organiseren. Ze hoopt dat er ergens

een klein budget beschikbaar komt om de kosten hiervan te dekken.

Nabeschouwing

Het experiment in Hoorn heeft, gedwongen door de omstandigheden een geheel eigen koers gevaren. Eigenlijk is hier een pre-programma ontwikkeld, dat vooraf aan een "echt" LOV-programma kan plaatsvinden. Zo'n programma is gericht op het losmaken van de mensen en het verkennen van hun ervaringen, talenten en voorkeuren. Het verloop van het experiment toont aan dat de functie van een betrokken projectleider, die kennis heeft van de doelgroep en die de grote lijnen bewaakt in zekere zin onmisbaar is. Het is met name door het ontbreken van deze functie dat het project in Hoorn bescheiden in omvang is gebleven.

Het Hoornse experiment maakt ook duidelijk hoe kwetsbaar een programma wordt, wanneer de werving van deelnemers slechts aan enkele sleutelfiguren is gekoppeld. Toen de Vietnamese sleutelfiguur ziek werd en de twee vrijwilligers van VluchtelingenWerk toch minder ouderen wisten te bereiken dan was voorzien, bleken er nauwelijks aanvullende kanalen beschikbaar om de mensen te bereiken. Als een soort noodgreep is er toen op het laatste moment een brief geschreven aan een deel van het cliëntenbestand van VluchtelingenWerk West-Friesland. De mensen die naar aanleiding van de brief kwamen dachten, hoewel de brief op zich duidelijke informatie over het programma bevatte, dat ze waren opgeroepen voor een

belangrijk gesprek in verband met hun status of iets dergelijks. Ze hadden geen idee wat ze te wachten stond. Hierdoor waren de docenten heel veel tijd kwijt aan het uitleggen van het programma en wilden sommige deelnemers liever niet meewerken aan een voorstelling.

Grote productie

Naast de vier lokale experimenten omvatte het programma van het project LOV ook een experiment met een groter opgezette multimedia theaterproductie (zie ook het begin van dit hoofdstuk). Anders dan bij de lokale experimenten trad BMP hier zelf op als projectorganisator.

Programma

Van tevoren was vastgesteld dat er een groep van ongeveer vijftientig deelnemers zou worden gevormd van mensen uit verschillende landen. BMP had, op basis van contacten tijdens de eerste fase van het project, al snel een regisseur en een producent gevonden. Samen met hen werd een serie sollicitatiegesprekken gevoerd om een muziekdocent, een docent bewegen en dans en een docent voor kostuums en decor aan te trekken. Op grond van de positieve ervaringen met de proefweekenden werd besloten het traject te starten met een kennismakingsweekend, waarin verschillende expressievormen aan bod zouden komen. Tijdens dit weekend zouden deelnemers en docenten met elkaar de basis leggen voor de

voorstelling. Uit de grote groep zou vervolgens een kleine brainstormgroep van de regisseur en enkele deelnemers gevormd worden, die het script verder uit zou werken. De groep als geheel zou worden onderverdeeld in verschillende subgroepen die gedurende twee maanden op de donderdag in het gebouw van Kunstweb in Amsterdam zouden repeteren. Er zouden in principe drie voorstellingen worden gegeven. De gedachte was dat een formele theateropstelling wellicht (te) hoge eisen zou stellen aan de spelkwaliteiten van de deelnemers. Daarom werd gekozen voor een voorstelling op locatie, bijvoorbeeld in een leeg kantoorgebouw of in een oude fabriekshal. Op die manier zou de ruimte ook van invloed zijn op de sfeer van de voorstelling.

Actieve werving door vluchtelingen-organisaties

Om de reistijd en de reiskosten binnen de perken te houden is bij de werving van deelnemers vooral gezocht naar mensen uit Amsterdam en omgeving. Begin december 2003 is er een folder gemaakt die naar allerlei organisaties in Amsterdam is gestuurd. Vervolgens heeft er een serie gesprekken plaatsgevonden met vertegenwoordigers van vluchtelingen-organisaties¹¹, VluchtelingenWerk Amsterdam, sleutelfiguren uit de diverse vluchtelingengemeenschappen en andere

---

¹¹ Zie bijlage 1

organisaties die in hun dagelijks werk met vluchtelingen te maken hebben. Tijdens deze gesprekken bleek dat het initiatief van BMP erg gewaardeerd werd. Met name de zelforganisaties gaven aan dat ze in het project LOV een nieuwe manier zagen om de participatie van vluchtelingen te bevorderen. De medewerking van de organisaties en de sleutelfiguren bij het werven van deelnemers was groot. Hoewel er soms meerdere telefoontjes overheen gingen, leverden de meeste benaderde organisaties en personen toch wel twee of drie kandidaten. De Koerdische organisatie Midia spande de kroon door zeven deelnemers aan te melden. Met alle kandidaten werd van tevoren een persoonlijk kennismakingsgesprek gevoerd. Tijdens de gesprekken werd niet alleen uitleg gegeven over het programma, maar werd ook gevraagd naar de persoonlijke geschiedenis van de deelnemers en de expressievormen waar hun interesse in eerste instantie naar uit ging. Sommige organisaties van vluchtelingen hadden zich erg ingespannen om mensen met bewezen artistieke kwaliteiten te werven, terwijl andere organisaties meer op zoek waren gegaan naar sociaal geïsoleerde mensen. Achteraf bleek echter dat ook de mensen met een artistieke achtergrond in het land van herkomst in Nederland een tamelijk geïsoleerd bestaan leidden. Eind januari 2004 was er een lijst met achtentwintig deelnemers, waarvan elf vrouwen. Twee Somalische deelnemers waren iets jonger dan

45 jaar, de overigen waren tussen de 45 en 70 jaar oud.

Van deze groep namen er zesentwintig aan het kennismakingsweekend deel.

De moeder moet haar kind geboren laten worden. Foto: Frans Bouwmeester

Een enerverend weekend

Het kennismakingsweekend dat in Kontakt der Kontinenten in Soesterberg werd gehouden begon op vrijdag 13 februari om 16.00 uur. In het begin stond iedereen wat onwennig tegenover elkaar. Eén deelnemer vertelde later dat hij zich, toen hij de deelnemers een voor een zag binnendruppelen, vertwijfeld had afgevraagd of dat nu de mensen waren met wie hij een toneelstuk moest maken. Ze zagen er helemaal niet uit als acteurs!

In de kring gingen de mensen van dezelfde nationaliteit bij elkaar zitten en keken tamelijk afwachtend. Om het ijs te breken, werd er een oefening gedaan waarbij de mensen door elkaar moesten lopen en zich

aan elkaar voorstellen door hun naam te noemen en een handgebaar te maken. Vervolgens werd deze oefening uitgebreid met momenten waarbij men elkaars handgebaar moest imiteren en lijfelijk contact moest maken door even hand in hand te lopen. Er werden ook allerlei keuzespelletje gedaan waarbij de deelnemers voorkeurgroepjes moesten vormen rond bijvoorbeeld hun lievelingskleur, of begrippen als 'vernieuwend' en 'conservatief'. Deze oefeningen leidden ertoe dat de groep zich steeds meer begon te mengen en mensen grapjes met elkaar gingen maken.

Op zaterdag werden de deelnemers in vier groepen ingedeeld.

- beweging en tekst
- kostuums
- gedichten en video
- muziek en zang

Deze groepen waren gekoppeld aan de verschillende docenten.

De deelnemers gingen samen met de docenten voortvarend aan de slag. Gaandeweg werd duidelijk dat een aantal van de Koerdische mannen ruzie had met elkaar en liever niet wilde samenwerken. Wat de achtergrond van de ruzie was bleef voor de projectleiding en de docenten onduidelijk. De mannen die het betrof waren professionele muzikanten. Zij hadden een enorme behoefte om hun professionaliteit te tonen. Hierdoor lieten ze echter weinig ruimte voor de

anderen. Gelukkig bleek de docent over veel ervaring en een enorme dosis geduld te beschikken, waardoor hij niet alleen het vertrouwen van de deelnemers won, maar er ook voor kon zorgen dat iedereen toch min of meer aan bod kwam. De ruzie bleef gedurende het weekend op de achtergrond echter aanwezig.

Aan het eind van de ochtend presenteerden de groepen het resultaat van hun werken aan elkaar en tot ieders verbazing zaten er hele mooie producten bij. De bewegingsgroep voerde een stokkendans op die veel bewondering oogstte. Duidelijk werd dat de begrippen passie, levenskracht en vernieuwing voor de groep van grote betekenis waren.

In de middag vond er een tweede rond workshops plaats, zodat iedereen met meerdere expressievormen kennis kon maken. Ook werd in kleine groepjes gesproken over thema's en beelden uit de eigen levensloop die men op een of andere manier graag in het theaterstuk wilde verwerken. Een van de thema's die naar voren kwam was moederliefde. Een Ethiopische man vertelde wat de liefde van zijn moeder voor hem als kind had betekend. Afghaanse vrouwen vertelden hoe ze met plezier terugdachten aan het samen muziek maken en zingen in de huiskamer.

Op zaterdagavond werd er op basis van de resultaten van de workshops een wat

uitgebreidere voorstelling in elkaar gezet. Het toeval wilde dat er ook een groep Ethiopische en Somalische jongeren in Kontakt der Kontinenten aanwezig was. Deze groep werd uitgenodigd om als publiek te fungeren. Met name de scène “Nederland brievenland” waarin de bureaucratie van Nederlandse instanties op hilarische wijze aan de kaak werd gesteld, oogstte veel waardering.

Tijdens de evaluatie op zondagochtend bleek dat alle deelnemers zeer gemotiveerd waren om door te gaan en dat ze volop inspiratie hadden opgedaan voor de rest van het traject. Toen op de vloer een motivatielijntje werd uitgezet gingen vierenwintig deelnemers op het uiteinde “zeer gemotiveerd” om door te gaan staan. Twee van de Koerdische mannen stonden aan het andere uiteinde. Ze zeiden dat ze dachten weinig tijd te hebben, maar iedereen vermoedde dat vooral de onderlinge ruzie aan deze keuze ten grondslag lag. Zeven mensen gaven zich op voor de brainstormgroep die de grote lijnen van het script zou ontwikkelen.

Weer terug in Amsterdam

Tijdens de eerste brainstormbijeenkomst maakten de deelnemers samen met de regisseur en de projectleider een keuze uit de verhalen, beelden, gedichten en scènes van het weekend. Bij een aantal belangrijke begrippen werden beelden bedacht. Een telkens terugkerend thema was het Koerdische spreekwoord: *de waarde van een*

steen is waar hij is. Dit spreekwoord had in het weekend veel stof tot discussie gegeven. De ene deelnemer wilde met dit spreekwoord zeggen dat de waarde van een vluchteling bepaald wordt door zijn omgeving. “Al heb je in je eigen land nog zo’n goede opleiding gehad, als je moet vluchten en in een ander land terecht komt, is die opleiding niets waard en moet je weer helemaal opnieuw beginnen.” De andere deelnemer benadrukte juist dat je zelf als individu bepaalt wat je waarde is. “Je bent niet onveranderlijk als een steen, maar kiest zelf welke uitdagingen je aan wilt gaan.” Het motto van de steen en de verschillende antwoorden op de vraag wat de waarde van een steen bepaalt, werd gekozen als rode draad voor het stuk.

Stokkendans. Foto: Frans Bouwmeester

Tijdens de tweede brainstormbijeenkomst werden de verschillende elementen in volgorde geplaatst en werden enkele hoofdrollen aangeduid, die later door de regisseur werden uitgewerkt.

Àdam

(Het kan zijn dat het hele verhaal zich in zijn hoofd/herinnering afspeelt).

Hij is een man die ondergaat. Van een man die zijn plek kwijt is, wordt hij langzaam een man die kracht put uit zijn tegenslag. Hij kan zijn pijn delen; hierdoor hervindt hij zijn passie en levensgeluk.

Hava

Zij is een opstandige vrouw. Het verleden heeft haar veel pijn bezorgd. Om rust te krijgen moet je ordenen. Zij wil de baas zijn over wat er gebeurt. Hierdoor komt zij soms in de problemen. Uiteindelijk laat ze zich ontroeren door wat er hier en nu gebeurt.

Moeder

De moeder (eigenlijk zwangere vrouw) is de wereld, zij die leven geeft, levensdrang. Zij wil haar kind beschermen tegen de boze buitenwereld. Zij geeft liefde, maar beschermt te veel. Het nieuwe wordt tegengehouden. Pas als zij kan loslaten kan het nieuwe bestaan. Àdam helpt haar om haar kind vrij te laten (geboren te laten worden).

Diva

Symbol voor innerlijke passie en levenslust, alter ego van Àdam en Hava.

Op basis van het ruwe script overlegde de regisseur met de andere docenten over de uitwerking van de verschillende scènes, de liedjes en muzikale thema's en de kostuums.

Met name het kostuum van de diva die als verbeelding van de passie en de levenskracht een belangrijke rol speelde moest er mooi uit zien.

Vanaf half maart begonnen de repetities bij Kunstweb. Inmiddels was duidelijk geworden dat twee van de Koerdische mannen (een zanger en een violist) waren afgefallen. De overige deelnemers waren, op een enkele zieke na, aanwezig. Ook de mensen die niet bij het kennismakingsweekend waren geweest waren nu van de partij. Deze eerste keer was voor iedereen erg onwennig. De ruimte was onbekend en men miste de sfeer van Kontakt der Continenten.

Na een warming-up vertelde de regisseur het verhaal van de voorstelling. Hij deed dit tamelijk snel. Voor de meeste deelnemers was het moeilijk om de essentie hiervan in een keer te snappen. Om niet te lang in uitleg te blijven hangen werd besloten direct aan het werk te gaan en, in aansluiting op het weekend, een aantal improvisatie-oefeningen te doen.

De tweede repetitiebijeenkomst was het even heel spannend. Tot ongerustheid van docenten en projectleiding waren er plotseling heel weinig deelnemers aanwezig. Gevreesd werd dat sommige mensen afhaakten omdat ze weinig grip hadden op de lijn van het stuk. De mensen die wel waren gekomen, waren gelukkig erg gemotiveerd. Deze groep stelde vast dat wat er ook zou gebeuren, zij de voorstellingen tot

een goed einde zouden brengen. Door deze spirit werd het alsnog een heel geslaagde bijeenkomst. De projectleiding besloot iedereen die afwezig was geweest te bellen en dit voortaan iedere week voorafgaand aan de repetities te doen. Uit de telefoon-gesprekken bleek dat veel mensen ziek waren geweest. De regisseur nam zich voor meer helderheid te scheppen door vaste subgroepen samen te stellen.

- een kostuum- en decorgroep
- een muziekgroep
- een theatergroep
- een videogroep

Elke subgroep ging met een vaste docent aan de slag.

De regisseur oefende vooral met de hoofdrolspelers, terwijl de bewegingsdocent zich meer op het “koor” richtte. Eén van de Iraanse deelnemers werd benoemd tot regieassistent. Haar aanwijzingen bleken vooral voor de Bosnische man die de rol van zwangere vrouw speelde, van onschatbare waarde.

De muziekgroep ging aan de slag met het componeren van passende melodieën en liederen. Doordat er twee mensen waren

afgefallen was deze groep erg klein geworden. Om deze te versterken ging de projectleiding op zoek naar een gitarist en een percussionist.

De kostuum- en decorgroep vormde een waar rustpunt in het geheel. Terwijl er in alle andere groepen veel lawaai werd geproduceerd, werd in deze groep zeer geconcentreerd genaaid, gelijmd en geniet.

Naast de vaste groepen werden er nog twee aparte workshops “dichten” georganiseerd. Deze workshops, die onder leiding stonden van een docente die eerder aan een van de proefweekenden had meegewerkt, stonden open voor iedereen. Ze werden door de deelnemers erg gewaardeerd. Hoewel een aantal deelnemers nauwelijks Nederlands sprak, slaagden ze erin met wat hulp van de anderen, prachtige gedichten te maken over de thema's die de regisseur had opgegeven. Met name het gedicht van een Bosnische man getiteld *Het Schip van de Wind* werd door de docente als heel bijzonder bestempeld. Deze man, die erg depressief aan het hele project was begonnen en die bij elke bijeenkomst zei dat hij niet wist of hij de volgende keer wel zou komen, bloeide mede door het dichten steeds meer op.

*Het schip van de wind ligt gereed voor
de reis*

Hij duwt alles opzij

Ik ben moe maar hoopvol

Wat is hoop?

*Dat wat mij aanmoedigt om te
vechten?*

*Wat is hoop? Mijn doel,
mijn toekomst of mijn kracht?*

*Ik ben verdwaald, zie geen licht, zie
geen horizon*

Waar ben ik? Ik weet het niet.

*Maar mijn schip van de wind ligt
gereed voor de reis.*

Mujo Midzic

De derde keer was bijna iedereen weer aanwezig en vanaf die dag bleef dat zo. Alleen een van de Afghaanse vrouwen moest wegens ziekte verstek laten gaan en een Chileense mevrouw moest stoppen omdat het meedoen erg veel nare herinneringen bij haar opriep aan de tijd dat ze gevangen had gezeten en gemarteld was. Er werd afgesproken dat zij voorlopig niet meer mee zou doen met het programma, maar altijd weer aan kon haken als zij dat wilde. De projectleider zou sowieso contact met haar blijven houden.

Toen de deelnemers eenmaal gewend waren aan de vaste repetitiedagen en hun rollen in het stuk steeds duidelijker werden, groeide het enthousiasme meer en meer. Vooral de muziek inspireerde de andere groepen om

hun beste beentje voor te zetten. Sommige spelers hadden gaandeweg de repetities aangegeven dat ze niet tevreden waren met de hen toebedachte rol. Meestal vonden ze dat die te klein was. Samen met de regisseur is net zo lang gezocht tot er voor iedereen een passende rol was.

In het begin waren de docenten erg verbaasd dat sommige spelers na vijf keer dezelfde scène repeteren nog geen idee hadden wat er van ze verwacht werd. Het leek wel of ze iedere keer weer bij het begin moesten beginnen. Soms werden ze er wanhopig van. De projectleider moest de docenten er regelmatig aan herinneren dat een groot deel van deze mensen nooit theater had gespeeld en dat er sommigen bij waren die zelfs nooit theater hadden gezien. Om meer lijn en overzicht te creëren besloten de regisseur en de bewegingsdocent, die zich eigenlijk meer als toneelregisseur ontpopte, nauwer samen te werken. De bewegingsdocent legde zich er erg op toe om vaste momenten te creëren waar de deelnemers wat houvast aan konden hebben, zoals een bepaald steeds terugkerend geluid, of een bepaalde, voor iedereen herkenbare beweging. Na zeven oefendagen lukte het aardig om de aparte scènes te spelen, maar de doorloop van de voorstelling was nog steeds een puinhoop. De regisseur besloot het script op een aantal punten sterk te vereenvoudigen en meer samen met de muziek te oefenen. En, wonder boven wonder, op een van de laatste repetitiedagen verliep de doorloop

opeens veel beter. De druk van de voorstelling en het feit dat er regelmatig buitenstaanders naar de repetities kwamen kijken hielpen om de concentratie te verhogen.

Inmiddels was er door de producent een geschikte ruimte gevonden, Loods 6, de oude bagagehal van de emigranten naar Canada en Nieuw Zeeland. De laatste dagen voor de voorstellingen moest deze kale hal, die aan de zijkanten voorzien was van pilaren, nog helemaal worden ingericht. Er moest een tribune worden geplaatst, een kleedruimte worden ingericht, een café worden gecreëerd en de installaties voor licht en geluid moesten worden aangelegd. Naast de medewerkers van BMP hebben twee jonge Nederlandse technici heel veel tijd gestoken in het maken van een licht- en geluidsplan, het ophangen van de lampen en bedienen van de panelen tijdens de voorstellingen.

In de dagen dat de verschillende subgroepen aan het repeteren waren, had de videogroep allerlei filmpjes gemaakt van een lachende man, een steen in de zee en op het land en een baby. Tijdens de generale repetitie in Loods 6 kwamen alle onderdelen van de voorstelling voor het eerst bij elkaar. Iedereen moest vreselijk wennen aan de

enorme ruimte en het feit de regisseur en de bewegingsdocent er nu niet meer waren om aanwijzingen te geven. Bovendien was de onmisbare regieassistente plotseling weggeroepen omdat haar moeder in Iran was overleden. De repetitie verliep dan ook in redelijke chaos. Gelukkig bleek de video veel vaste momenten te hebben. Telkens als de baby in beeld kwam, moest iemand in zijn eigen taal het gedicht *“wij zijn tegengestelde polen”* opzeggen.

Drie daverende voorstellingen

Op 7 mei was het dan zover. De eerste voorstelling was geheel uitverkocht en tot ieders verbazing stroomde het publiek al vroeg binnen. De spanning onder de spelers was groot. Een aantal van hen vroeg zich af of ze het fysiek zou redden om de hele voorstelling achter elkaar te spelen. Maar het lukte wonderwel. Op wat kleine schoonheidsfoutjes na (het slotlied klonk bijvoorbeeld nog wat timide) was de voorstelling een groot succes. Het publiek was erg enthousiast en bleef na afloop nog lang napraten in het geïmproviseerde café, dat door vrijwilligers bemand werd. De spelers waren dolgelukkig dat de kop er af was en blij dat er zo spontaan gereageerd werd.

De diva in vol ornaat. Foto; Frans Bouwmeester

Ook de twee andere voorstellingen bleken inmiddels uitverkocht. Op zaterdagavond waren er veel familieleden, vrienden en kennissen van de spelers aanwezig. Het was ontroerend om te zien hoe trots die waren op hun vader, moeder broer, zus en vriend of vriendin. Na het derde optreden op zondagmiddag, was iedereen doodmoe, maar zeer tevreden, vooral toen bleek dat een enkele bezoeker uit bewondering zelfs alle drie de voorstellingen had bijgewoond.

Projectleiding en docenten

In Amsterdam bestond de projectleiding uit twee mensen van BMP. Het docententeam bestond uit een regisseur en drie docenten, waarvan één zelf een achtergrond als vluchteling had. Verder was er nog een producent en een heel team van vrijwilligers. Al gauw bleek dat de taak van de projectleiding veel verder ging dan van tevoren was voorzien. Niet alleen het wel en

wee van de deelnemers, maar ook het wel en wee van docenten, regisseur, producent en vrijwilligers vroegen om constante aandacht.

In het hele proces was de verhouding tussen de regisseur en de docenten het meest ingewikkeld. De regisseur had soms het gevoel dat de docenten zich teveel met de regie wilden bemoeien, terwijl de docenten vonden dat ze te veel in een “opdracht” relatie werden geplaatst en te weinig eigen inbreng hadden in het totstandkomen van de voorstelling. Zo vond de bewegingsdocent het jammer dat zij niet bij de brainstorm-bijeenkomsten voor het eerste script was geweest. De docenten gingen positief om met de onderlinge spanning die er soms was. Ze concentreerden zich op hun eigen groepje of namen een speciale taak voor hun rekening. Zo hield de bewegingsdocent zich, tot opluchting van iedereen, tijdens de voorbereidingen in Loods 6 intensief bezig met het lichtplan, iets waar de regisseur weinig tijd en aandacht voor had. De muziekdocent genoot van de contacten in zijn groepje en speelde ook buiten de repetities om, samen met de deelnemers.

De kostuumdocent had een heel eigen positie doordat zij, evenals een deel van haar groep, Farsi sprak. Aan de ene kant was dit erg handig omdat ze de dingen goed kon uitleggen. De deelnemers konden ook hun persoonlijke verhalen makkelijk aan haar kwijt. Aan de andere kant had dit tot gevolg dat de deelnemers, zeker in het begin

alsmaar met haar in discussie wilden en soms maar moeilijk aan het werk te krijgen waren. Met steun van de projectleiding lukte het ook haar uiteindelijk een goed evenwicht in de groep te brengen en ieder tot zijn recht te laten komen bij het maken van de kostuums.

Een hechte en verbonden groep

Net als bij de andere experimenten hadden de deelnemers in het begin moeite om te wennen aan een vast schema van bijeenkomsten. Na vier bijeenkomsten was dit over en belden ze zelf af als ze echt niet konden komen. De donderdag werd steeds meer een vast punt in de week waar de mensen naar uitkeken.

De groep was heel gemêleerd. Er waren mannen en vrouwen bij die vrijwel nooit buitenshuis kwamen en mensen die relatief veel contacten hadden. Deze laatsten speelden een belangrijke voortrekkersrol. Zij waren vrij zelfbewust en kozen gemakkelijk een eigen rol. Net als bij de andere experimenten klaagde een groot deel van de spelers over de enorme verveling waar zij dagelijks mee te kampen hebben. Verder was het opvallend dat veel deelnemers chronisch ziek waren. Een meneer met een hartkwaal zakte tot schrik van iedereen tijdens een van de repetities in elkaar. Maar net als de anderen wist hij van geen opgeven en was hij de volgende keer alweer present om zittend op een stoel de warming-up te doen.

Bij de evaluatie twee weken na de laatste voorstelling was iedereen nog steeds heel erg

enthousiast en werd er vol trots teruggekeken op de voorstellingen. Het liefst hadden men veel vaker en ook op andere locaties willen optreden. Dit was om financiële en organisatorische redenen echter niet mogelijk. Een meneer zei dat hij het liefst tot zijn dood toe iedere donderdag naar Kunstweb was gekomen om met de groep te repeteren en nieuwe dingen te ontdekken. Alle deelnemers zeiden dat ze zich door deelname in het project gesterkt voelden en dat ze niet alleen nieuwe kwaliteiten bij zich zelf hadden ontdekt, maar ook veel nieuwe vrienden hadden gevonden. Een aantal deelnemers gaf aan dat zij van plan was zich aan te melden bij een amateurgezelschap of iets dergelijks. Een Afghaanse mevrouw uit de kostuumgroep had zich inmiddels aangemeld bij de christelijke kerk in haar buurt om daar met Nederlandse oudere vrouwen een keer in de week te handwerken. Ook nu nog hebben mensen heimwee naar de groep. Zelfs de Chileense vrouw die halverwege moest afhaken heeft zich inmiddels weer gemeld voor eventuele vervolgtrajecten.

Nabeschouwing

Het experiment met de grote productie laat zien dat een langduriger LOV-programma nadrukkelijk voorziet in de behoeften van oudere vluchtelingen. De motivatie van de deelnemers aan het Amsterdamse experiment was zo mogelijk nog groter dan die van de andere deelnemers. Zij konden de druk van de voorstelling goed aan, omdat ze vanaf de eerste intake gesprekken op de hoogte

waren van de bedoeling van het project en omdat ze zelf konden kiezen aan welk onderdeel van de voorstelling ze mee wilden werken.

Het werken met een team van docenten was niet altijd eenvoudig omdat ze zo nu en dan onderlinge competentiekwesties voordeden en omdat er niet altijd tijd genoeg was om goed met elkaar te communiceren. Toch heeft het werken met meerdere docenten zijn voordelen. In de eerste plaats natuurlijk omdat er op deze manier met verschillende disciplines kan worden gewerkt. In de tweede plaats omdat het de deelnemers meerdere identificatiemogelijkheden biedt. In het Amsterdamse project konden de deelnemers zich bij de keuze van hun subgroep niet alleen door hun voorkeur voor een bepaalde expressietechniek, maar ook door hun voorkeur voor een bepaalde docent laten leiden. Doordat docenten, deelnemers en vrijwilligers de voorstelling graag tot een succes wilden maken, hebben de communicatieproblemen nooit de boventoon gevoerd.

Het publiek dat naar de voorstellingen is komen kijken (in het totaal ongeveer 350 mensen) was werkelijk uit heel Nederland afkomstig. Ruwweg ging het om:

1. Medewerkers en vrijwilligers van plaatselijke vluchtelingenwerkgroepen die via een mailing van VluchtelingenWerk op de voorstelling geattendeerd waren;
2. Familieleden, vrienden en kennissen van de spelers, de docenten en de projectleiding;

3. Medewerkers van organisaties die zich uit hoofde van hun beroep met vluchtelingen bezighouden (ROC's e.a.);
4. Mensen die artikelen en aankondigingen over de voorstelling hadden gelezen in het tijdschrift Forum, het Amsterdams Stadsblad, Phaxx, het Parool en op andere plekken.

Eén van de doelstellingen van het experiment was om het Amsterdamse Kunstweb meer vertrouwd te maken met de doelgroep. Op zich is dat gelukt. In het begin keken de andere docenten vreemd op van de bedrijvige ouderen die zich over het hele gebouw verspreidden en die elkaar elke keer uitgebreid begroetten en omhelsden. Na enige tijd raakte men echter aan de mensen gewend. Een groep Kunstweb medewerkers heeft met veel plezier de voorstelling bijgewoond. Helaas is de Kunstweb getroffen door de bezuinigingen, zodat op dit moment niet te zeggen is of de wederzijdse kennismaking tussen deze instelling voor kunsteducatie en oudere vluchtelingen nog een vervolg zal krijgen.

Het Amsterdamse experiment leert dat ook een grotere productie waarbij de druk van de voorstellingen al vroeg aanwezig is, tot de mogelijkheden behoort en de deelnemende ouderen inspireert om zelf nieuwe stappen in hun leven te zetten.

Groepsportret. Foto: Frans Bouwmeester

4. Conclusies en leerpunten

Hiervoor is het verloop van de praktijkexperimenten beschreven. In dit hoofdstuk trekken we een aantal conclusies over de betekenis

van de experimenten. We kijken in welke mate de theoretische veronderstellingen van BMP in de praktijk zijn uitgekomen en in welke mate de vier basisprincipes van empowerment zijn toegepast. Daarna evalueren we de organisatie van de experimenten. We doen dit vooral met het oog op de ontwikkeling van nieuwe LOV-programma's.

Veronderstellingen in praktijk

In de Inleiding en in hoofdstuk 2 is besproken waarom BMP een koppeling maakt tussen levensverhalen en expressie en welke effecten hiervan verwacht worden.

Samengevat verwacht BMP dat oudere vluchtelingen door het meedoen aan de LOV-programma's:

1. Met andere ogen naar hun eigen levensloop kijken;
2. Zich als individu meer erkend voelen in wie ze zijn en wat ze kunnen;
3. (Opnieuw) ervaren dat samenwerking met anderen tot nieuwe inzichten en waardering kan leiden;
4. Nieuwe sociale contacten opdoen;

5. Zich meer betrokken voelen bij de Nederlandse samenleving;
6. Nederlanders op een nieuwe manier kunnen informeren over hun achtergronden en hun ambities;
7. Beter in staat zullen zijn om stappen te ondernemen om hun isolement te doorbreken.

Na afloop van de experimenten zijn er in alle steden evaluatiegesprekken met de deelnemers gehouden. Ook heeft elke projectleider een schriftelijk verslag van het verloop van het experiment ingeleverd bij BMP. In een aantal steden hebben de projectleiders nog altijd contact met individuele deelnemers. Voorts heeft het Instituut voor Migratie en Etnische Studies (IMES) gesprekken gevoerd met deelnemers aan de lokale experimenten (één tot drie per project). In deze gesprekken hebben de geïnterviewden uitgebreid verteld over hun achtergronden en doen zij uitspraken over onderwerpen als: omgang met de docenten, omgang met andere deelnemers en ervaringen met betrekking tot de activiteiten. Ook geven zij hun mening over het project als waaraan zij hebben meegedaan. Op basis van deze gesprekken is een observatierapport verschenen, getiteld "Ervaringen van oudere

vluchtelingen met lokale praktijk-experimenten”.¹²

Hieronder beschrijven we op basis van deze gegevens en signalen in hoeverre de vooraf geformuleerde veronderstellingen kloppen.

1. Met andere ogen

In de evaluatiegesprekken en in individuele contacten na afloop, gaven veel deelnemers aan dat zij inderdaad met andere ogen naar zichzelf zijn gaan kijken. Ook in de gesprekken met de onderzoeker van het IMES bevestigen enkele deelnemers dit beeld.

Doordat ze gevraagd is om andere verhalen dan de standaard vluchtgeschiedenis te vertellen en doordat docenten, projectleiding, andere deelnemers en publiek oprechte belangstelling toonden voor hun geschiedenis, gingen de deelnemers hun eigen levensloop anders interpreteren. Een voorbeeld is de Afghaanse vrouw die vroeger wiskundelerares is geweest.

Zij was uit Afghanistan naar Pakistan gevlucht met haar jongste zoontje. Daar moest ze dag en nacht naaiwerk verrichten om de alsmaar hoger wordende huur te kunnen betalen. Ze had hierdoor een hekel aan naaien gekregen. Door mee te doen aan de kostuum- en decorploeg van het Amsterdamse experiment ondervond ze opnieuw dat naaien leuk kan zijn en was ze trots dat ze het zo goed kon.

De deelnemers ontdekten door het meedoen aan de experimenten dat hun leven eigenlijk heel interessant is geweest. Bij veel van hen is de behoefte om verder te vertellen en op een natuurlijke manier met de eigen levensloop bezig te zijn enorm aangewakkerd.

In Nijmegen gaven enkele oudere deelnemers in het gesprek met het IMES aan dat ze, omdat ze in het toneelstuk vooral zichzelf speelden, niet echt anders naar zichzelf waren gaan kijken.

Vanaf de start van de experimenten is er gediscussieerd over de vraag of je als organisator moet bepalen met welke expressietechniek er gewerkt gaat worden en wat de expressievorm moet zijn, of dat je de deelnemers dat zelf moet laten bepalen. Met name in Nijmegen heeft de projectleiding zo veel mogelijk aan willen sluiten bij de behoeften van de deelnemers. Die kozen voor een toneelstuk en gaven zelf invulling aan de rollen. Hoewel er dus direct werd aangesloten bij hun behoeften, hadden zij uiteindelijk minder het gevoel dat zij met nieuwe ogen naar zichzelf keken dan de deelnemers in de andere steden. Ook in Hoorn, waar de uitdaging van de voorstelling ontbrak, deed dit verschijnsel zich voor. BMP trekt hieruit de voorzichtige conclusie dat keuzes vooraf voor een bepaalde, soms onbekende, expressietechniek, helpen om mensen op nieuwe routes te zetten. Programma's die op basis van de behoeften van de deelnemers worden gemaakt, kunnen een minder vernieuwend karakter hebben,

---

¹² Wolff, november 2004

omdat de deelnemers geneigd zijn te kiezen voor wat ze al kennen en niet zo gauw voor iets onbekends.

2. Meetellen als individu

In de LOV-programma's wordt gewerkt met een combinatie van individuele expressietechnieken en groepsprocessen. Vluchtelingen komen vaak vanuit een groepscultuur in een cultuur waar de nadruk ligt op het individu. Om in zo'n individuele cultuur te kunnen functioneren is het noodzakelijk te weten wat je tot individu maakt en dat je als individu iets te bieden hebt. In de opvatting van BMP zijn er drie belangrijke elementen die maken dat mensen zich als individu erkend voelen:

1. Waardering voor je talenten en je inzet door anderen,
2. De mogelijkheid om je eigen identiteit verder te ontwikkelen,
3. De mogelijkheid om nieuwe kanten van jezelf te ontdekken.

Waardering

Op basis van alle evaluatiegesprekken kan zonder meer gezegd worden dat de deelnemers zich stuk voor stuk gewaardeerd voelden. Voor velen was dit de eerste keer dat ze in Nederland werden uitgenodigd om iets te doen en een bijdrage te leveren aan een groter geheel. Alleen die uitnodiging al betekende heel veel. In alle steden hebben docenten en projectleiding zich bijzonder ingespannen de deelnemers tot hun recht te laten komen. Dit werd door iedereen herkend

en gewaardeerd. Ook onderling toonden de deelnemers over het algemeen veel belangstelling voor elkaars verhalen. Alleen in Den Haag was dit iets minder. Op basis van de gegevens uit de evaluatiegesprekken en de IMES gesprekken kan gesteld worden dat de meeste deelnemers zich opgenomen voelden in de groep en zich in hun bestaan erkend voelden.

Identiteitsontwikkeling

In de huidige politieke discussies wordt heel veel nadruk gelegd op aanpassing aan de Nederlandse cultuur. Deze stellingname berooft met name de vluchtelingen die op latere leeftijd hun land hebben moeten verlaten van hun eigen identiteit. Door verhalen van vroeger te vertellen en die in een presentatie te verwerken kregen de deelnemers het gevoel dat hun achtergrond er wel degelijk toe doet en konden zij hun identiteit in een nieuwe omgeving verder ontwikkelen. Een voorbeeld is het verhaal van een Iraaks-Koerdische man die in zijn jeugd in Bagdad een opleiding tot acteur had gevolgd.

Hij woont al meer dan dertig jaar in Nederland en heeft tot zijn grote verdriet nooit iets met zijn opleiding kunnen doen. Inmiddels heeft hij een ID baan bij een bibliotheek. Na lang proberen had hij de moed opgegeven om ooit nog toneel te spelen. In het Amsterdamse stuk speelde hij echter de hoofdrol. Voor het eerst sinds zijn komst naar Nederland voelt hij zich erkend in wie hij is. Vanaf nu durft hij tegen zichzelf te zeggen "Ik ben een acteur". Hij heeft zich voorgenomen op zoek te

gaan naar mogelijkheden om zich bij een Amsterdams amateurgezelschap aan te sluiten.

Nieuwe talenten

De deelnemende vluchtelingen voelden zich door het meedoen niet alleen erkend in hun individuele kwaliteiten, ze waren vaak ook verrast over de verborgen talenten die ze bleken te bezitten. In alle projecten zijn er mensen geweest die eerst aangaven bepaalde activiteiten niet te kunnen of te durven en die deze later, tot hun eigen verassing en trots, toch zijn gaan doen. In Nijmegen deed een jongen mee die er bekend om stond dat hij bij alle activiteiten waarvoor hij werd uitgenodigd al snel afhaakte. Hij was te verlegen en te gesloten. Maar bij het toneelstuk bleef hij tot het eind en heeft hij de sterren van de hemel gespeeld.

In Den Haag zei één van deelnemers tijdens de opening van de tentoonstelling vol trots: *“Ze hebben een schilder van me gemaakt, ik wist niet dat ik het kon, ik wil zeker verder gaan.”*

Natuurlijk zijn er ook deelnemers die vooral genoten hebben van het programma zelf en de ontmoeting met anderen en bij wie het ontdekken van nieuwe talenten niet zo voorop heeft gestaan. Toch is BMP van mening dat LOV-programma's, juist doordat ze mensen uitdagen, een duidelijke meerwaarde hebben ten opzichte van programma's voor ouderen die zich alleen richten op recreatie en ontmoeting.

3. Samenwerken is leuk

Mensen die in een isolement leven, hebben vaak het gevoel dat zij anderen niets te bieden hebben. De samenwerking met andere vluchtelingen, docenten en projectleiding maakte dat de deelnemers zich opgenomen voelden in een groter geheel. Door samen te werken aan een product leerden ze elkaar beter kennen en merkten ze dat anderen hun inbreng waardeerden. Doordat samenwerken zonder vertrouwen moeilijk gaat, moesten de deelnemers bepaalde vooroordelen of verschillen in politieke opvatting opzij zetten. Over het algemeen gaf dit weinig problemen. De gemengde samenstelling van de groepen leidde ertoe dat mensen soms ook geconfronteerd werden met discussies en opvattingen, waarmee ze in eigen kring nooit in aanraking komen. Dit gebeurde bijvoorbeeld in een van de proefweekenden, waar veel ruimte was voor het informele.

In de avonduren ontstond een discussie tussen een Nigeriaanse vrouw en een Afghaanse man over de positie van de vrouw en de vraag waarom de vrouwen al het werk moeten doen en de mannen fijn hun tijd met vrienden door kunnen brengen. Doordat hun Nederlands niet toereikend was voor deze discussie gingen ze, tot grote hilariteit van de groep, over op een soort toneelspel. De sfeer van vrolijkheid en humor maakte dat het een open discussie bleef waar steeds meer mensen zich in gingen mengen en waarin met name de rol van de man ter discussie werd gesteld.

4. Nieuwe sociale contacten opdoen

Zowel uit de IMES gesprekken als uit de groepsevaluaties blijkt dat de deelnemers het zeer gewaardeerd hebben dat zij nieuwe sociale contacten hebben ontwikkeld. Verschillende deelnemers zijn elkaar ook na afloop van de projecten blijven zien en ook een enkele docent heeft nog steeds contact met individuele deelnemers. Zo heeft de muziekdocent uit Amsterdam samen met een van de deelnemers een cd gemaakt met een Koerdisch-Nederlandse mix. De behoefte onder de deelnemers om meer met Nederlanders op te trekken is over het algemeen groot. De professionele rol van projectleiders en docenten maakt het echter moeilijk om ook na afloop contact te houden. Er dienen zich altijd weer andere programma's aan die uitgevoerd moeten worden. Daarom is het het overwegen waard om bij nieuwe trajecten ook Nederlandse ouderen te betrekken. Op die manier kunnen er wellicht ook na afloop meer sociale contacten met Nederlanders blijven bestaan.

5. Meer betrokken bij Nederlandse samenleving

Hoewel de contacten met Nederlanders in de experimenten beperkt bleven tot de professionele begeleiders en het publiek, gaven de deelnemers in de evaluatiegesprekken aan dat zij zich door het meedoen meer deel van de Nederlandse samenleving zijn gaan voelen.

*Wat we met het project gedaan hebben is heel, heel goed. Het heeft mij pleziert omdat het voor het eerst was dat ik zo contact had met Nederlandse mensen. En VluchtelingenWerk heeft dit mogelijk gemaakt. Ik kan nu aan mijn familie in Irak zeggen dat ik aan Nederlandse mensen iets heb kunnen vertellen over Irak.*¹³

Veel mensen denken dat integratie alleen gaat om aansluiting bij de Nederlandse cultuur en om contact met Nederlanders, maar contacten met mensen uit andere landen tellen net zo goed mee. In de ogen van de deelnemers maken alle mensen die in Nederland wonen met elkaar de Nederlandse samenleving. Voor hen betekent integratie dat je in staat gesteld wordt om vanuit je eigen achtergrond een bijdrage te leveren aan die samenleving. Uit de IMES gesprekken komt naar voren dat de deelnemers door mee te doen aan de experimenten het gevoel hebben dat zij, soms voor het eerst, in de gelegenheid zijn geweest om zo'n bijdrage te leveren.

*Met het toneelstuk konden we iets doen voor andere mensen. In het Asielzoekers Centrum voel je je als in een hok in de dierentuin. Maar met dit toneelstuk voel je je weer mens en kun je wat betekenen, voor de andere acteurs, voor de regisseur en ga zo maar door."*¹⁴

Ook het feit dat er in de groepen voornamelijk Nederlands werd gesproken heeft ertoe bijgedragen dat de deelnemers zich meer

---

¹³ Wolff, november 2004

¹⁴ idem

verbonden zijn gaan voelen met de Nederlandse samenleving.

6. Informeren van Nederlanders

De presentaties hadden vooral tot doel om de andere verhalen van oudere vluchtelingen voor het voetlicht te brengen. Over het algemeen is dit goed gelukt. Vier van de vijf experimenten zijn erin geslaagd om het publiek waarop men zich richtte op een nieuwe manier kennis te laten maken met de achtergronden van oudere vluchtelingen. Gezien de reacties van het publiek gaven de verhalen veel stof tot nadenken.

Wat minder gelukt is, is het genereren van publiciteit waardoor de verhalen ook verder konden komen dan alleen het directe publiek van de presentaties. De publiciteit die er voor de experimenten is geweest was vooral voorafgaand aan de presentaties. Alleen in Den Haag is er door de samenwerking met het Museon een duidelijke route naar een breder publiek ontstaan.

In fase 3 van het project, die in het teken staat van overdracht en implementatie, zal gewerkt worden aan een boek met verhalen van oudere vluchtelingen dat zich richt op een breed publiek.

7. Isolement doorbroken?

De vraag of de deelnemers nu beter in staat zijn om hun isolement te doorbreken is niet eenduidig te beantwoorden. Het is duidelijk dat het merendeel zich meer als individu erkend voelt en zich meer bewust is

geworden van de eigen kwaliteiten. Sommige deelnemers hebben direct na afloop van de experimenten gezegd dat zij hun leven anders willen inrichten. Anderen hebben wel de behoefte om meer te doen, maar weten nog niet precies op welke manier ze dat kunnen aanpakken. Een voorbeeld is de Irakese meneer uit Den Bosch die in het IMES rapport wordt beschreven. “De Irakese meneer heeft geleerd om de woorden van een ander te respecteren zonder dat je het met elkaar eens bent. Het project heeft hem ook enkele ideeën gegeven over wat hij in de toekomst wil doen. Hij verlangt ernaar om met academici over de Arabische wereld te praten. Hij weet nog niet hoe dat aan te pakken maar het project heeft hem enige richting gegeven.”¹⁵

In Den Bosch treden enkele van de ouderen die hebben deelgenomen inmiddels op als gastvrouw bij de vaste ouderenbijeenkomsten van het bureau Vluchtelingen en Nieuwkomers. Eén van de deelnemers in Hoorn heeft zich aangemeld om in fase 3 mogelijk zelf, met behulp van anderen, een programma voor ouderen te organiseren.

Uit contacten met deelnemers aan de proefweekenden in fase 1 van het project LOV blijkt dat sommigen een jaar later alsnog besluiten om een opleiding te gaan doen of zich aan te melden bij een vereniging of organisatie. Om meer gerichte uitspraken te kunnen doen over de vraag of de deelnemers

---

¹⁵ Wolff, 2004

zich werkelijk gesterkt voelen om zelf initiatieven te nemen om hun isolement te doorbreken is nader onderzoek, bijvoorbeeld een jaar na afloop van de experimenten, noodzakelijk. Wellicht dat in fase 3 van het project meer zicht ontwikkeld kan worden op de vraag hoe het de diverse deelnemers verder is vergaan.

Empowermentmethode?

Het project LOV is opgezet met als doel een empowermentmethode voor oudere vluchtelingen te ontwikkelen waarin levensverhalen en expressie een belangrijke plaats innemen. In hoofdstuk 2 zijn vier kernbegrippen van empowerment geïntroduceerd: macht, kracht, actiegerichtheid en aandacht voor taal. Een belangrijke vraag is natuurlijk hoe deze begrippen in de experimenten zijn ingevuld en of er werkelijk sprake is geweest van empowerment van oudere vluchtelingen.

1. Macht

Van de vier begrippen is over macht het meest te zeggen. In de definitie van Vloeberghs gaat het bij macht in het kader van empowerment om zo gelijkwaardig mogelijke machtsrelaties en om de ruimte voor mensen om zelf sturing te kunnen geven aan hun keuzes.

Op dit punt bestaat er binnen de LOV-

methode een zekere spanning. Aan de ene kant is het de bedoeling dat er al in een vroeg stadium van de programmaontwikkeling voor een bepaalde expressietechniek en een bepaalde presentatievorm wordt gekozen, zonder dat de deelnemers daar veel invloed op hebben. Aan de andere kant is het de bedoeling dat de deelnemers binnen het programma juist veel ruimte hebben voor een eigen inbreng en eigen keuzes.

Veel hangt af van de houding van docenten en projectleiding. Uit de experimenten blijkt dat als zij in staat zijn de deelnemers op gelijke voet te behandelen en in te spelen op hun ideeën, er daadwerkelijke ruimte ontstaat voor zelfsturing. Daar waar docenten, bijvoorbeeld onder invloed van de tijdsdruk, de neiging hebben om streng zo niet een beetje autoritair te zijn, botst dit direct met de deelnemers. In de experimenten leidde dit niet tot echte problemen omdat de projectleiding in staat was om toch de nodige ruimte te scheppen. Doordat oudere vluchtelingen in hun leven erg veel hebben meegemaakt en doordat zij zich soms onzeker voelen over de culturele codes van de omgeving waarin zij terecht zijn gekomen, hebben zij soms de neiging om hun ongenoegen in te slikken of dit slechts in de wandelgangen kernbaar te maken. Dit dient bij de uitvoering van nieuwe programma's een voortdurend punt van aandacht te zijn.

2. Kracht

Het tweede element van empowerment heeft betrekking op het vrijmaken en gebruiken van de kracht van oudere vluchtelingen en het opdoen en opladen van kracht door de deelnemers. Het verloop van de experimenten en de uitspraken van de deelnemers na afloop hiervan geven alle reden om te stellen dat LOV-programma's er op een directe wijze toe bijdragen dat oudere vluchtelingen zich gesterkt voelen in hun mogelijkheden. Doordat zij nieuwe mensen ontmoeten en nieuwe talenten ontdekken, doen zij tevens nieuwe krachten op voor de toekomst.

3. Actiegerichtheid

Actiegerichtheid betekent dat er niet alleen gepraat wordt, maar dat er ook iets gedaan wordt. Ook op dit punt hoeft er weinig twijfel te bestaan over het empowermentgehalte van oude en nieuwe LOV-programma's. Omdat de levensverhalen gekoppeld worden aan diverse expressietechnieken is er sprake van een groot doe-gehalte. Ook bij programma's die zich richten op het vertellen van verhalen is dit aan de orde, omdat de deelnemers met elkaar een voorstelling maken en uitgenodigd worden om hun verhalen ook uit te beelden en te ondersteunen met dans, foto's en dergelijke.

4. Taal

Bij aandacht voor taal gaat het enerzijds om de betekenis van de taal en de woorden, anderzijds om respect, serieus nemen en

oplossingszoekend in plaats van probleemoplossend spreken. Bij de omschrijving van dit laatste element van empowerment blijkt dat Vloebergh spreekt vanuit een hulpverlenersperspectief. Binnen de hulpverlening maakt het een wezenlijk verschil of er vanuit het probleem of vanuit het zoeken naar oplossingen wordt gesproken. In LOV-programma's is dit vraagstuk veel minder aan de orde. Kenmerkend is juist dat er niet van de problemen van oudere vluchtelingen wordt uitgegaan, maar van hun talenten en mogelijkheden. Daarbij speelt de taal zeker een belangrijke rol. Doordat er gewerkt wordt met gedichten, verhalen en toneel krijgen de deelnemers de mogelijkheid om de woorden een eigen, soms nieuwe, betekenis te geven. Een voorbeeld zijn de toneelstukken uit Nijmegen en Amsterdam. De titels: *Een nieuwe dag* en *De waarde van een steen...* dragen een geheel eigen betekenis in zich, die gekoppeld is aan het directe bestaan van oudere vluchtelingen in Nederland.

Binnen de projecten is Nederlands de hoofdtal geweest. Het gebruik van het Nederlands is in die zin een precare aangelegenheid, omdat projectleiding en docent als het ware de macht over de taal hebben, terwijl de deelnemers zich vaak beperkt voelen in hun uitingsmogelijkheden. Ook bestaat er het risico dat de vluchtelingen die goed Nederlands spreken veel beter uit de verf komen dan degenen die de taal weinig beheersen. In de praktijk zijn vrijwel

alle docenten en projectleiders erin geslaagd de deelnemers respectvol te bejegenen. Ze hebben zich veel moeite getroost om iedereen goed aan bod te laten komen en hebben daarbij ook veel non-verbale technieken ingezet. Dit heeft niet verhinderd dat zeker bij de toneelstukken en in het verhalenproject de deelnemers die het beste Nederlands spraken een zekere hoofdrol toebedeeld kregen. Voorzover kan worden nagegaan leverde dit bij de andere deelnemers weinig problemen op. Ze wilden graag met elkaar een acceptabel product maken en voelden zich zelf vaak juist gestimuleerd om meer aan hun taal te werken. De deelnemers uit Nijmegen die het gesprek met het IMES hebben gevoerd hebben wel aangegeven dat zij zich soms beperkt voelden door de geringe beheersing van het Nederlands door sommige andere deelnemers.

De opzet van LOV-programma's is gebaseerd op een aantal al eerder geformuleerde uitgangspunten. Eén van die uitgangspunten is dat de keuze voor de expressietechniek waar mee gewerkt wordt in een vroeg stadium wordt gemaakt. Een ander uitgangspunt is dat er hoofdzakelijk Nederlands wordt gesproken. Binnen deze context kan gesteld worden dat de LOV-programma's op de elementen kracht en actiegerichtheid zeker aangemerkt kunnen worden als empowerment bevorderend. Ook voor het element van de taal geldt dit in belangrijke mate.

Op het punt van macht en daar waar taal en macht samengaan bestaat er een zeker risico dat de deelnemers onvoldoende ruimte tot zelfsturing wordt gegeven. Veel hangt af van de houding van docenten en projectleiding. Wanneer zij telkens opnieuw nagaan of er voldoende ruimte is voor een eigen inbreng van de deelnemers en elkaar hierop corrigeren kan de LOV-methode zeker als een empowerment methode worden beschouwd.

Organisatorisch leertraject

Voor de uitvoering van de experimenten is van te voren een aantal criteria opgesteld. Deze criteria hadden betrekking op:

1. het aantal deelnemers en hun sociale achtergronden;
2. de groepssamenstelling;
3. de voertaal binnen de groep;
4. het aantal bijeenkomsten;
5. de slotpresentatie;
6. de verdeling van de verantwoordelijkheden tussen projectleider en docent.

Hieronder bespreken we in het kort in hoeverre de experimenten aan deze criteria hebben kunnen voldoen en wat dit betekent voor het organiseren van nieuwe LOV-programma's.

Aantal deelnemers

Door BMP was bedacht dat de lokale groepen uit twaalf tot vijftien deelnemers zouden bestaan. Aan de grote theaterproductie

zouden ongeveer vijftientig mensen mee kunnen doen.

De deelname aan de projecten stond open voor iedere vluchteling boven de 45 jaar die een beetje Nederlands sprak.

Uit de praktijk blijkt dat de werving op zich tot voldoende aantallen deelnemers leidde, maar dat niet alle groepen er in geslaagd zijn om de verwachte aantallen deelnemers tot het einde toe betrokken te houden. Hiervoor zijn twee oorzaken aan te wijzen.

1. De gekozen expressiemethode vergde meer kennis van het Nederlands dan een paar woorden;
2. Door tijdsdruk is het niet mogelijk geweest met iedere deelnemer een apart kennismakingsgesprek te voeren over de opzet van het programma. Hierdoor meldden zich deelnemers die volstrekt niet wisten wat ze te wachten stond.

Voor BMP waren de aantallen deelnemers niet het meest belangrijke criterium. Ten eerste ging het om experimenten, ten tweede kunnen ook kleine programma's soms relatief grote maatschappelijke effecten teweeg brengen. Het project met de zeven mannen in Den Haag bijvoorbeeld heeft ertoe geleid dat het Museum nu niet alleen een film over oudere vluchtelingen gaat maken, maar ook hun schilderijen tentoon gaat stellen.

Voor nieuw LOV-programma's is onze aanbeveling om:

- tijdig met de werving te beginnen;

- met iedere deelnemer een kennismakingsgesprek te voeren;
- goed na te denken over de mate van beheersing van het Nederlands die de gekozen expressietechniek vereist.

Achtergronden van de deelnemers

Van de deelnemers aan de experimenten werd verwacht dat zij voor het merendeel tot de categorie geïsoleerde oudere vluchtelingen behoorden. En dat zij deels tot de groep vluchtelingen behoorden die op latere leeftijd is gevlucht en deels tot de groep die op relatief jonge leeftijd naar Nederland is gekomen.¹⁶

In de praktijk bleek dat de deelnemers aan de lokale experimenten (behalve natuurlijk de jongeren in Nijmegen) veelal behoorden tot de groep vluchtelingen die op latere leeftijd naar Nederland is gekomen. Zij hebben hier geen beroepspraktijk kunnen opbouwen en leven over het algemeen een geïsoleerd bestaan.¹⁷ Veel van hen zijn ziek of kampen met psychische problemen. Door hun isolement zijn zij het Nederlands dat zij geleerd hebben soms al weer vergeten.

In Amsterdam deden ook mensen mee die op relatief jonge leeftijd naar Nederland zijn

---

¹⁶ Sinds de invoering van de wet op de inburgering in 1998 is er sprake van een onderscheid tussen mensen die nieuw het land binnen komen en die verplicht een inburgeringscursus moeten volgen (de nieuwkomers) en de mensen die voor 1998 het land zijn binnenkomers, de zogenaamde oudkomers. Aan de LOV experimenten deden zowel oudere nieuwkomers als oudere oudkomers mee.

¹⁷ Wolff, november 2004

gekomen en nu ouder worden. Van deze deelnemers hadden twee mensen een baan. Voor deze groep lag de drijfveer om mee te doen niet zozeer in het sociaal isolement, als wel in de behoefte om zich te kunnen ontplooien en te zoeken naar mogelijkheden voor verdere zingeving aan hun bestaan.

Op basis van de gegevens over de deelnemers aan de verschillende experimenten kan geconcludeerd worden dat aan de criteria voor de aard van de doelgroep zeker is voldaan. Het verdient aanbeveling bij nieuwe programma's ook de groep oudere oudkomers te betrekken. Deze mensen kunnen soms een voortrekkersrol in het programma spelen. In tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, hebben ook zij vaak veel gebeurtenissen uit het verleden te verwerken.

Groepssamenstelling

Op grond van de ervaringen in de proefweekenden is er voor gekozen om in de experimenten met gemengde groepen te werken. Dit houdt in dat er mensen van verschillende nationaliteiten en culturele achtergronden mee doen en dat er plaats is voor zowel mannen als vrouwen.

Behalve in Den Haag is het in alle plaatsen gelukt om te werken met mannen en vrouwen. In een enkel geval deed een echtpaar mee, maar er waren ook veel alleenstaande vrouwen bij de experimenten betrokken. Het werven van vrouwen werd niet als bijzonder moeilijk ervaren.

In alle plaatsen hebben mensen uit verschillende landen meegedaan. De deelnemers geven aan dat het werken met gemengde groepen voor hen erg aantrekkelijk is omdat ze daardoor kennis kunnen maken met nieuwe mensen en nieuwe inzichten. In die groepen waar veel mensen van dezelfde achtergrond meededen, dreigden soms politieke of sociale conflicten. Al met al is de veronderstelling dat het werken met gemengde groepen tot nieuwe en voor de deelnemers belangrijke resultaten leidt, zeker bevestigd.

Rol jongeren

Tijdens fase 1 van het project LOV is bij een groep jongeren gepeild of zij geïnteresseerd zijn in de verhalen van de ouderen. Uit deze peiling bleek dat ze hier zeker interesse in hebben en dat met name de jongere alleenstaande vluchtelingen, ouderen in hun omgeving missen. In aansluiting hierop heeft men in Nijmegen een programma voor oud én jong ontwikkeld. De dialoog tussen beide groepen stond daarbij centraal. Het bleek dat ook de ouderen het erg leuk vonden om met jongeren in contact te komen. Een ouder echtpaar heeft na afloop van het project een meisje dat mee deed, als "dochter" aangenomen. Een gemengde groep van oud en jong brengt veel leven in de brouwerij en creëert al tijdens de groepsbijeenkomsten een vorm van publiek. Het werken met groepen waaraan zowel ouderen als jongeren meedoen, behoort dan ook zeker tot de mogelijkheden van een LOV project.

Ook Nederlanders

De deelnemers in een aantal steden hebben aangegeven dat zij bij een eventueel vervolg ook graag Nederlanders zouden betrekken. Het project LOV is gestart vanuit het idee dat het belangrijk is om specifieke aandacht te besteden aan de vergeten groep oudere vluchtelingen. Het is echter niet de bedoeling om oudere vluchtelingen voortaan als een aparte doelgroep te blijven beschouwen. BMP vindt het een aantrekkelijke gedachte om de programma's die in eerste instantie op oudere vluchtelingen zijn gericht, uit te bouwen naar andere groepen. Daarbij zal er wel opgelet moeten worden dat de Nederlandse ouderen die meedoen niet gaan domineren of de vluchtelingen constant gaan verbeteren. Het ontdekken van nieuwe talenten en mogelijkheden dient voor alle deelnemers voorop te blijven staan.

Nederlands als voertaal

Bij de start van de projecten is aangegeven dat er in hoofdzaak Nederlands gesproken zou worden. Dit is niet alleen de enige taal die iedereen op zijn minst een beetje kent, het is ook de taal van de omringende samenleving.

Gedurende de uitvoering van de experimenten is herhaalde malen aan de orde geweest of het niet verstandig zou zijn om toch tolken in te schakelen, gezien het gebrekkige Nederlands van de deelnemers. Het werken met mensen die weinig Nederlands beheersen plaatst met name de docenten soms voor problemen.

In Den Bosch hebben enkele deelnemers in het begin zelf een tolk meegenomen. Deze constructie bleek uiteindelijk niet goed te werken omdat de tolken soms verhinderd waren en omdat het werken met tolken veel tijd vraagt. Hierdoor worden de bijeenkomsten voor de anderen al gauw saai. Bovendien voelt de verteller niet welk effect zijn verhaal op de toehoorders heeft. Het werkt vaak veel beter als de deelnemers elkaar zo nu en dan helpen. Uit de IMES gesprekken en de groepsevaluaties blijkt dat de deelnemers het achteraf enorm gewaardeerd hebben dat de projecten en vooral ook de presentaties in het Nederlands waren.

*We kennen duizenden Nederlandse woorden, maar we gebruiken ze niet. Dan weet je ook niet meer hoe je ze moet gebruiken. Verder dan woorden als 'supermarkt', 'houdoe' en 'postkantoor' kom je niet. Maar ik wil altijd met mensen in contact komen! Praten.*¹⁸

Ze hebben het gevoeld dat ze serieus aan hun Nederlandse taal hebben gewerkt. Een deel van de mensen is altijd bang dat hun Nederlands te slecht wordt gevonden en durft daarom nauwelijks contacten met Nederlanders te leggen. Deze schroom hebben ze in de experimenten ten dele leren overwinnen. Ook voor nieuwe programma's geldt dat het de voorkeur verdient om uit te gaan van de Nederlandse taal, hoe moeilijk dat in het begin ook is voor sommige mensen.

---

¹⁸ Wollf, november 2004

Aantal bijeenkomsten

De projectleiders en docenten van de vier lokale experimenten zijn het er over eens dat een serie van vijf bijeenkomsten eigenlijk te kort is om én de groep recht te doen én een presentatie te organiseren. In Nijmegen is men tevreden over het aantal van acht bijeenkomsten. BMP constateert dat alle projecten uiteindelijk een goede verhouding hebben gevonden tussen de hoeveelheid beschikbare tijd en de gekozen presentatievorm. Het is niet zo dat één formule de beste is. Zowel programma's van een weekend (zie verslag fase 1) als van drie maanden kunnen zijn succesvol zijn, mits er voldoende tijd is voor de voorbereiding en er helderheid bestaat over de verwachte kwaliteit van eventuele producten (zie ook hoofdstuk 5).

Slotpresentatie

In vier van de vijf experimenten is het programma afgesloten met een succesvolle presentatie. Deze experimenten zijn er in geslaagd een goede samenhang te vinden tussen product en publiek. De publieke waardering werd door de deelnemers ervaren als de kroon op hun werk en vormde een tastbaar bewijs dat ze uit hun isolement naar buiten waren getreden. Een voorstelling of tentoonstelling blijft ook als moment lang in het geheugen van deelnemers en begeleiders.

De mensen in Hoorn hebben geen echte presentatie gegeven. Toch hebben ook zij,

blijkens het IMES rapport, hun deelname aan het project als zeer waardevol ervaren. BMP komt op grond van deze ervaringen en op grond van de proefweekenden in fase 1 tot de conclusie dat een presentatie als sluitstuk van een LOV-programma geen must is, maar wel een extra dimensie toevoegt. Het verdient dan ook aanbeveling om nieuwe programma's met een passende presentatie af te sluiten.

Verdeling van verantwoordelijkheden

In het door BMP aangereikte format voor de experimenten wordt een onderscheid gemaakt tussen de rol van de projectleider en die van de docent. Voor de projectleiders was het in het begin niet altijd even duidelijk wat er nu wel en niet bij hun rol hoorde. Aanvankelijk dachten ze dat zij vooral belast waren met het opzetten van het programma, de werving van deelnemers en het organiseren van de presentatie. Gaandeweg kwamen ze er achter dat hun aanwezigheid bij de groepsbijeenkomsten eigenlijk heel noodzakelijk was. Zij fungeerden als partner van de docent, die iemand nodig had om te kunnen overleggen over veranderingen in het programma, en als vertrouwenspersoon voor de deelnemers.

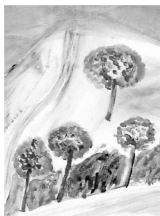
De ervaring leert dat de rollen van docent en van projectleider beiden van groot belang zijn en niet te veel met elkaar vermengd moeten worden. De primaire taak van de docent is het op vakbekwame wijze leiden en begeleiden van de groepsbijeenkomsten naar

een presentatie. De primaire rol van de projectleider is het scheppen van de organisatorische voorwaarden en het, samen met de docent, waken over het wel en wee van de groepsleden. Een heldere taakverdeling, gebaseerd op de kwaliteiten

én de karakters van docent en projectleider en een intensief gesprek vooraf helpen om beide rollen goed in te vullen.

In het volgende hoofdstuk gaan de we uitgebreider in op de stappen die nodig zijn om zelf een LOV-programma te organiseren.

5. Methodische handreikingen

In dit hoofdstuk geven we methodische handreikingen voor de verschillende fases van een LOV-programma. We beginnen met de doelen en de kenmerken van een LOV-programma. Daarna bespreken we, aan de hand van vijf verschillende fases, wat er komt kijken bij het opzetten van zo'n programma.

Doelen, kenmerken en fases

Doelen

LOV- programma's kunnen variëren in lengte, groepssamenstelling en presentatievorm, de doelen zijn hetzelfde. Deze zijn:

- Oudere vluchtelingen aan spreken als mensen met veel levenservaring en talent en niet als slachtoffers;
- Hen uitdagen hun levensverhalen door middel van verschillende expressietechnieken in beeld te brengen;
- Ertoe bijdragen dat ze zich als individu meer erkend voelen in wie ze zijn en wat ze kunnen;
- Ze te laten ervaren dat samenwerking tot nieuwe inzichten en andere vormen van waardering kan leiden;

- Er toe bij te dragen dat ze zich meer betrokken voelen bij de Nederlandse samenleving;
- De Nederlandse samenleving op een andere manier te informeren over de achtergronden van oudere vluchtelingen;
- Ze nieuwe krachten te laten ontwikkelen om hun isolement te kunnen doorbreken.

Kenmerken

LOV-programma's voldoen aan de volgende kenmerken:

- Er wordt gewerkt met gemengde groepen vluchtelingen van 45 jaar en ouder. Gemengd houdt in: mensen uit verschillende landen van herkomst en liefst mannen én vrouwen. Het is mogelijk de basisgroep van oudere vluchtelingen uit te breiden met mensen uit andere groepen zoals jongere vluchtelingen, oudere migranten en oudere Nederlanders;
- Tijdens de uitvoering van het programma wordt hoofdzakelijk Nederlands gesproken. De deelnemers kunnen elkaar wel helpen in hun eigen taal;
- In principe kan iedere oudere vluchteling die een beetje Nederlands spreekt meedoen aan het programma;

- De programma's worden uitgevoerd door een projectleider en een expressiedocent.

Fases

Bij het opzetten van een LOV-programma zijn vijf fases te onderscheiden:

1. Voorbereiding en programmakeuze;
2. Voorbereiding bijeenkomsten;
3. Uitvoering bijeenkomsten;
4. Presentatie en publiek;
5. Evaluatie en nazorg.

Hieronder beschrijven we de belangrijkste stappen die met deze fases samenhangen.

1. Voorbereiding en programma-keuze

Voordat er begonnen kan worden met het voorbereiden van een programma moet er eerst een initiatiefnemer zijn.

1.1 Het nemen van een initiatief

In principe kan elke organisatie het initiatief nemen tot een LOV-programma. Ergens mee beginnen wil immers niet zeggen dat je ook alles zelf moet uitvoeren. In de praktijk zullen het vaak plaatselijke organisaties of instellingen zijn die het initiatief nemen, maar het is ook goed mogelijk een LOV-programma op landelijk niveau te organiseren.

Voorbeelden van organisaties die als initiatiefnemer en/of samenwerkingspartner kunnen optreden zijn:

- Zelforganisaties van vluchtelingen
- VluchtelingenWerkgroepen
- Stichtingen Welzijn Ouderen
- Dienstencentra
- Instellingen voor sociaal cultureel werk
- Preventie afdelingen van GGD's
- Instellingen voor maatschappelijk werk
- Opbouwwerk
- Kerkelijke groepen
- Vrijwilligersorganisaties als Zonnebloem of Rode Kruis
- Centra voor Ontwikkelingssamenwerking (COS)

1.2 Samenwerken met andere organisaties

Na de fase van het initiatief volgt de vraag in hoeverre de initiatiefnemer het programma alleen wil organiseren of dat er een of meerdere samenwerkingspartners moeten worden gezocht.

In de experimenten is op bescheiden schaal samengewerkt met andere organisaties. Het Amsterdamse project onderhield een nauwe relatie met verschillende zelforganisaties van vluchtelingen en werkte samen met Kunstweb. In Den Haag werd er samengewerkt met het Koorenhuis en in Den Bosch met het verzorgingshuis de Grevelingen. De voorbereidingstijd van de experimenten was te kort om de

samenwerking verder uit te breiden. In Den Haag heeft men ervaren dat het zoeken naar samenwerking met het project Wereldreis veel tijd kostte en uiteindelijk niets opleverde.

Toch lenen LOV-programma's zich goed voor samenwerking met andere organisaties, omdat het overzichtelijke programma's van relatief korte duur zijn. Een ideale combinatie is samenwerking tussen een organisatie die veel contacten met vluchtelingen heeft en een organisatie die gewend is om programma's voor ouderen te organiseren. Voorbeelden van mogelijke samenwerkingsrelaties zijn:

- De combinatie zelforganisatie en Stichting Welzijn Ouderen;
- De combinatie plaatselijke VluchtelingenWerkgroep en plaatselijke afdeling van het Rode Kruis;
- De combinatie plaatselijke VluchtelingenWerkgroep en plaatselijke instelling voor kunsteducatie.

Door dit soort samenwerkingsverbanden te creëren wordt niet alleen de werkdruk verlicht, maar maken de algemene organisaties en instellingen ook kennis met de voor hen vaak onbekende groep oudere vluchtelingen. Bij het zoeken van een samenwerkingspartner is het van belang een duidelijk beeld te ontwikkelen, wat er van die partner verwacht wordt en op welke

wijze de organisaties zich naar buiten toe zullen presenteren.

Wanneer je als initiatiefnemende organisatie een partner op het oog hebt, bespreek dan met hem:

- Wat de uitgangspunten van een LOV-programma zijn;
- Hoe je het programma globaal wilt opzetten;
- Welke taakverdeling je wilt hanteren;
- Hoe je denkt de uitvoering ervan te kunnen financieren;
- Wie de rol van projectleider op zich zal nemen en welke professionals en/of vrijwilligers er nog meer bij het project betrokken kunnen worden.

1.3 Kiezen van een projectleider

Na het nemen van het initiatief en de beslissing of er al dan niet wordt samengewerkt, volgt de keuze van een projectleider.

Uit de experimenten komt naar voren dat een geschikte projectleider over een aantal belangrijke kwaliteiten beschikt. Deze zijn:

- Oprechte belangstelling voor de levensverhalen van oudere vluchtelingen;
- Het vermogen om te communiceren met mensen die weinig Nederlands spreken;
- Inzicht in groepsprocessen en het vermogen om daarin bij te sturen;
- Een zeker stressbestendigheid;

- Vermogen tot improviseren;
- Organisatorische ervaring;
- En, als het kan, gevoel voor humor.

In de verschillende experimenten heeft degene die formeel optrad als projectleider altijd wel steun gekregen van vrijwilligers of collega's. Dit had als voordeel dat er over de voortgang van het programma gecommuniceerd kon worden en dat er soms een apart iemand was die zich met de organisatie van de presentatie bezighield. Waar mogelijk, is het verstandig naast de formelere projectleider ook vrijwilligers in te schakelen.

Een speciale kwaliteit van de projectleiders is het "vertalen" van de bedoelingen van de docent voor de deelnemers. Hoewel de projectleiders van de experimenten allemaal de nodige ervaring hadden in het omgaan met vluchtelingen is dit niet per se een voorwaarde. Ook mensen die gewend zijn om met andere ouderen te werken of met andere groepen allochtonen kunnen optreden als projectleider. Aandacht voor de mensen en een luisterend oor zijn misschien wel de meest belangrijke kwalificaties.

1.4 Kiezen van expressietechniek(en)

Het format dat BMP ontwikkeld heeft voor de vier lokale experimenten voorziet niet in de keuze met welke expressietechniek gewerkt moest worden. Die keuze ligt bij de plaatselijke organisatoren. Bij het ene

experiment koos de projectleider in overleg met BMP voor een bepaalde techniek, bij het andere experiment werd eerst een brainstormbijeenkomst georganiseerd, omdat de projectleider zich ongemakkelijk voelde bij het idee dat zij moest bepalen welke expressietechniek zou worden ingezet.

Voorbeelden van expressietechnieken zijn:

- Drama
- Muziek en zang
- Beweging en dans
- Dichten en teksten maken
- Verhalen vertellen
- Hoorspel
- Schilderen en andere vormen van beeldend werken
- Fotografie en video

Sommige van deze technieken vragen een zekere beheersing van de Nederlandse taal. Bepaalde vormen zijn makkelijk te combineren, zoals verhalen vertellen en hoorspel, drama en video en drama, muziek en zang. Bij grotere projecten verdient het werken met meerdere expressietechnieken de voorkeur. Dit biedt de verschillende deelnemers meer mogelijkheden om een techniek te kiezen die bij hen past.

Op zich doet het er niet veel toe welke expressievorm wordt gekozen en langs welke weg deze keuze tot stand komt, zolang de projectleiding enthousiast is over

het programma. Een twijfelende projectleiding leidt tot een twijfelende groep, die uit onzekerheid niet echt kan genieten van de activiteiten.

Als je voor een bepaalde techniek kiest, bedenk dan ook wat voor soort presentatie daar bij hoort. Meestal hangt de presentatievorm samen met de gekozen techniek. Drama vraagt om een voorstelling evenals muziek en zang. Fotografie vraagt om een tentoonstelling en/of publicatie in een tijdschrift of iets dergelijks. Een hoorspel vraagt om een radio-uitzending. Neem de tijd om te brainstormen over het soort presentatie dat leuk én haalbaar lijkt en denk niet te gauw dat iets niet kan.

1.5 Eerste beeld van de doelgroep

Een LOV-programma start met een gemengde groep vluchtelingen van 45 jaar en ouder. Met gemengd wordt bedoeld: mannen én vrouwen en afkomstig uit verschillende landen, zoals: Afghanistan, Irak, Iran, Somalië, Ethiopië, Chili, Vietnam etc. Aan een basisgroep van oudere vluchtelingen kunnen andere deelnemers worden toegevoegd. Bijvoorbeeld jongere vluchtelingen, oudere migranten of Nederlandse ouderen. Belangrijk is wel om in de gaten te houden dat de oudere

vluchtelingen niet door de andere deelnemers worden ondergesneeuwd.¹⁹ Een groep die door één docent begeleid wordt, kan uit 10 tot 15 deelnemers bestaan. Bij meer docenten kan de groepsgrootte toenemen, maar het hoeft niet. Houdt er rekening mee dat het werven van deelnemers relatief veel tijd kost. Maak hiervoor een tijdsplanning.

1.6 Globale opzet van het programma

De keuze van de expressietechniek en de vorm van de presentatie zijn van invloed op de inhoud van het verdere programma. Voor het maken van een toneelstuk bijvoorbeeld, heb je meteen bij de start veel verhalen en beelden van de deelnemers nodig. Bij het maken van schilderijen komen de verhalen soms pas achteraf. Hou rekening met deze verschillen bij de globale opzet van het programma.

Een kenmerk van de LOV-methode is dat oudere vluchtelingen niet benaderd worden als slachtoffers, maar als mensen met eigen talenten en kwaliteiten. De nadruk ligt niet zozeer op de eigen vluchtgeschiedenis, maar vooral op positieve herinneringen en verhalen.

In de praktijk blijkt het echter voor de deelnemers toch erg belangrijk te zijn om hun vluchtverhaal te kunnen vertellen. Wanneer in een eerste bijeenkomst de

---

¹⁹ In een groep waar ook andere mensen dan vluchtelingen meedoen is het belangrijk aandacht te hebben voor de plek van de vluchtverhalen.

vluchtverhalen aan de orde komen, ontstaat er in de groep een vertrouwensbasis.

“Ook al komen we uit verschillende landen en culturen, we hebben allemaal de meest afschuwelijke dingen meegemaakt en weten wat verdriet en overleven betekenen.”

Deze vertrouwensbasis maakt het mogelijk om vervolgens andere dingen met elkaar te doen. Het is wel belangrijk een bijeenkomst over vluchtverhalen af te sluiten met iets vrolijks. Samen een liedje zingen, of een groepsoefening doen, voorkomt dat mensen te veel in droevige verhalen en herinneringen blijven hangen en de volgende bijeenkomst niet meer terugkomen.

Naast ruimte voor vluchtverhalen is het belangrijk een goede verhouding te kiezen tussen het aantal bijeenkomsten en de gekozen presentatievorm.

Een programma “verhalen vertellen” vraagt om de nodige tijd om de leukste verhalen op te sporen en uit te wisselen, zonder dat de druk van de voorstelling al meteen gevoeld wordt. Bij een schilderprogramma kan druk minder kwaad, omdat het mensen ook aanzet tot voortgang.

Schat in hoeveel bijeenkomsten je ongeveer nodig hebt om tot de presentatie te komen. Wees niet al te voorzichtig. Het is mogelijk om in relatief korte tijd toch een aardige

presentatie te maken. Als je kiest voor wekelijkse bijeenkomsten kan je uitgaan van tussen de zes en tien bijeenkomsten. Zorg dat er enige ruimte zit tussen de laatste bijeenkomst en de presentatie. Zorg ook dat mensen hun generale repetitie op de plek van de voorstelling kunnen houden.

Behalve voor een programma van een bijeenkomst per week kun je ook kiezen voor een weekendprogramma met overnachting. Een weekendprogramma kent geen publiekspresentatie. De deelnemers laten de resultaten van hun werken vooral aan elkaar zien (zie ook het verslag van fase 1 van het project LOV). De kosten van een weekendprogramma zijn vergelijkbaar van met die van een programma van 5 à 6 wekelijkse bijeenkomsten.

7. Het werven van geld

De organisatoren van de lokale experimenten kregen een bedrag van maximaal € 2.900,-. Dit bedrag was bedoeld voor de kosten van:

- Het inhuren van een docent
- Materialen
- Publiciteit
- Het huren van oefenruimte en voorstellingsruimte

De salariskosten van de projectleider waren voor rekening van de eigen organisatie. Het bedrag van € 2.900,- bleek in de praktijk toereikend te zijn. Alleen in

Nijmegen heeft men meer kosten gemaakt door een mooi programmaboekje te maken en drie extra bijeenkomsten te organiseren. Dit extra bedrag is door VluchtelingenWerk Nijmegen zelf betaald uit een bijdrage van de uitvaartorganisatie Monuta.

De begroting van het Amsterdamse experiment was, doordat er met vier begeleiders werd gewerkt en doordat het een voorstelling op locatie was, natuurlijk veel hoger. Voor dit experiment is in aanvulling op de bestaande subsidiegelden een eenmalige bijdrage aan de gemeente Amsterdam gevraagd.

Voor nieuwe programma's zijn er verschillende mogelijkheden om geld te werven:

- Door een samenwerkingspartner te zoeken die geld in zijn reguliere budget heeft voor programma's met ouderen;
- Door subsidie te vragen aan de gemeente uit innovatiegelden of budgetten voor ouderen en/of integratie;
- Door een particulier fonds te benaderen;
- Door de plaatselijke rotaryclub of vrijmetselaarsloge aan te spreken;
- Door de eigen (landelijke) organisatie aan te spreken op financiering van het project.

Tijdens de cursus *Het organiseren van een LOV-programma* zullen ook enkele voorbeeld begrotingen aan de orde komen.²⁰ Het werven van geld kan zo'n drie tot vijf maanden in beslag nemen. Soms kan een garantiestelling van een derde er voor zorgen dat men al aan de slag kan gaan voordat de officiële toekenning van het gevraagde subsidie binnen is.

2. Voorbereiding bijeenkomsten

Een goede voorbereiding van de bijeenkomsten is van cruciaal belang voor het welslagen van het programma. Daarbij gaat het niet alleen om de keuze voor de juiste docent, maar ook om het opstellen van een programma dat eenvoudig aan de deelnemers is uit te leggen.

2.1 Kiezen van docent(en)

Na de eerste opzet voor een programma, volgt de keuze van de docent. Er zijn in Nederland heel veel docenten die gewend zijn op freelance basis te werken. Niet iedere docent is echter geschikt om een LOV-programma uit te voeren.

Een belangrijke kwaliteit van de docent is dat deze zich gevoelsmatig kan verdiepen in

---

²⁰ Deze tweedaagse cursus wordt begin 2005 minstens drie keer georganiseerd door de stichting BMP, VluchtelingenWerk Nederland en Pharos, kenniscentrum voor vluchtelingen en gezondheid. Zie o.m. www.stichtingbmp.nl

de belevingswereld van oudere vluchtelingen. Hij/zij moet goed aanvoelen welke manier van werken mensen uitnodigt om zichzelf te overwinnen en welke manier ertoe leidt dat er misschien nare herinneringen naar boven komen. Een autoritaire manier van werken kan in dit opzicht heel negatief uitwerken. Inlevingsvermogen is belangrijker dan het hebben van ervaring in het werken met mensen uit andere culturen.

Een andere belangrijke kwaliteit is, dat de docent niet alleen goed is in zijn vak en met individuele deelnemers kan werken, maar dat hij/zij ook gevoel heeft voor groepsprocessen en over technieken beschikt om groepsvorming te stimuleren. Verder is het belangrijk dat de docent zowel oog heeft voor de eisen van de presentatie als voor de behoeften van de deelnemers. Samengevat beschikt een docent die meewerkt aan een LOV-programma over de volgende eigenschappen en kwaliteiten:

- Vakkennis;
- Ervaring in het werken met groepen en met individuen;
- Improvisatievermogen;
- Inlevingsvermogen;
- Voorstellingsvermogen;
- Enthousiasme;
- Een zekere mate van levenservaring;
- Een stimulerende houding.

Om er zeker van te zijn dat je een geschikte docent kiest, is het verstandig van te voren een soort profiel te maken en sollicitatiegesprekken te houden met meer dan één kandidaat. Wanneer je tot een keuze bent gekomen, stel dan een kort contract op met de docent waarin duidelijk staat welke inspanning van hem/haar verwacht wordt en welke vergoeding hier tegenover staat. Geef de docent(en) een ruime inbreng in het programma en maak een tweede voorbereidingsafpraak kort voor de start van de eerste bijeenkomst.

2.2 Kiezen van locaties en data

De ruimtes waarin de bijeenkomsten en de presentatie plaatsvinden zijn van grote invloed op de sfeer in de groep. Een lichte verzorgde ruimte geeft mensen het gevoel dat ze gewaardeerd worden. Een ruimte “buitenshuis” geeft zowel de projectleider als de groep het gevoel dat men iets speciaals aan het doen is en dat men uit de dagelijkse sleur treedt. Het zelfde geldt voor de presentatie. Een voorstelling in een echt theater of een tentoonstelling in een kunstcentrum heeft een andere uitstraling dan het gebouw van VluchtelingenWerk of een plaatselijke welzijnsinstelling. Vaak zijn theaters en kunstencentra wel bereid om voor dit soort presentaties een vriendenprijs te berekenen.

Kijk op welke data en tijdstippen de docent kan. Kijk ook of je denkt dat dit geschikte

momenten zijn voor de deelnemers.
(Vrijdagmiddag is bijvoorbeeld niet zo handig in verband met moskeebezoek. Ouderen willen graag overdag, maar jongeren kunnen meestal alleen 's avonds of in het weekend.)
Reserveer vervolgens de benodigde ruimtes. Plan de bijeenkomsten zo, dat je nog tijd overhoudt voor het werven van deelnemers.

2.3 Het werven van deelnemers

Bij de start van de experimenten leek het werven van deelnemers de moeilijkste klus. Oudere vluchtelingen zijn vaak lastig te vinden omdat niemand weet waar ze wonen. Bij VluchtelingenWerk zijn ze soms uit de bestanden verdwenen omdat hun procedure is afgerond en met andere instanties hebben ze nauwelijks contact. In de experimenten zijn verschillende manieren van werven gehanteerd:

- Het schrijven van een brief aan een selectie uit het cliëntenbestand van de plaatselijke stichting VluchtelingenWerk;
- Door de trajectbegeleiders van VluchtelingenWerk te vragen bepaalde cliënten gericht te benaderen;
- Contact te leggen met zelforganisaties van vluchtelingen met de vraag of zij mensen willen voordragen;
- Sleutelfiguren uit de diverse vluchtelingengemeenschappen vragen of zij oudere vluchtelingen kennen;

- Andere organisaties die oudere vluchtelingen kennen, vragen actief mensen te benaderen.

In de meeste gevallen is er met een combinatie van deze methoden gewerkt. In Den Haag kwam er op de wijd verspreide brief weinig respons. In Hoorn en omgeving leidde de brief ertoe dat sommige mensen dachten dat ze werden opgeroepen door VluchtelingenWerk in verband met hun status of iets dergelijks.

Over het algemeen geldt dat mondelinge contacten veel effectiever zijn dan schriftelijke. Dit geldt niet alleen voor de deelnemers, maar ook voor zelforganisaties en sleutelfiguren. Een brief of een folder kan wel als ondersteuning worden gebruikt bij een gesprek. Dan weten mensen dat het een serieuze zaak is en niet zomaar een vrijblijvend plan.

Hoe de deelnemers ook geworven worden, het is van fundamenteel belang dat er van te voren een persoonlijk kennismakingsgesprek plaatsvindt. Dit draagt ertoe bij dat de deelnemers ook gaandeweg de uitvoering van het programma betrokken blijven.

In alle experimenten is vlak voor de start een moment van grote twijfel geweest of er wel voldoende deelnemers zouden zijn. Soms kwamen de aanmeldingen pas op het

allerlaatste moment binnen. Vertrouwen in de goede afloop en extra telefoonrondes helpen om de laatste obstakels te overwinnen.

2.4 Kennismakingsgesprekken

Probeer met iedere deelnemer een kort kennismakingsgesprek te voeren waarin je uitlegt wat het programma inhoudt, wanneer de bijeenkomsten zijn en dat het programma bedoeld is om leuke dingen met elkaar te doen. Dus niemand hoeft iets te doen wat hij/zij niet wil. Als iemand niet zelf op het toneel wilt staan, kan zijn/haar verhaal misschien op een andere manier verteld worden, of kan hij/zij andere belangrijke taken tijdens de voorstelling verzorgen, zoals optreden als gastvrouw of gastheer.

Vraag de deelnemers ook naar hun motivatie om mee te willen doen en naar de dingen waar ze vroeger goed in waren.

Wanneer er geen ruimte is voor individuele kennismakingsgesprekken organiseer dan een korte kennismakingsbijeenkomst. Het voordeel hiervan is dat de docent(en) ook uitgenodigd kan/kunnen worden. Een nadeel is dat de informatie vaak slechter wordt begrepen.

2.5 Taakverdeling projectleider en docent(en)

Neem vlak voor de eerste bijeenkomst nogmaals het programma door met de docent/docenten. Vertel over de

kennismakingsgesprekken en de beelden die daaruit naar voren zijn gekomen. Spreek met elkaar af wie welke taak vervult in de uitvoering van het programma. Bespreek ook het belang van flexibiliteit met elkaar. De uitvoering loopt altijd anders dan van te voren is bedacht. Het is belangrijk dat de docent de deelnemers veel ruimte geeft, maar het is ook belangrijk dat hij/zij leiding geeft aan het gesprek en de oefeningen.

3. Uitvoering bijeenkomsten

In Hoofdstuk 3 is de uitvoering van de verschillende programma's uitvoerig beschreven. Het mag duidelijk zijn dat de invulling van het programma voor een belangrijk deel in de voorbereidingsfase bepaald wordt. Voor nieuwe programma's zijn een aantal aanvullende leerpunten van belang.

3.1 Flexibiliteit

Hoe samenhangend een programma er op papier ook uit ziet, tijdens de uitvoering zal altijd blijken dat het tempo anders ligt dan verwacht, of dat er opeens een inval van iemand komt die tot heel andere keuzes leidt. Heldere keuzes zijn bij aanvang van het programma van groot belang. Tijdens de uitvoering draait alles echter om flexibiliteit en ruimte voor een eigen inbreng van de deelnemers. Pas wanneer de deelnemers het gevoel hebben dat het hún voorstelling of hún presentatie is, kan een

LOV-programma geslaagd worden genoemd. Projectleiding en docent bespreken regelmatig de voortgang met elkaar en kijken of het programma bijstelling behoeft.

3.2 Bellen voor de bijeenkomsten

Oudere vluchtelingen zijn vaak niet gewend aan programma's van meerdere geplande bijeenkomsten. Het duurt dan ook vaak een tijdje voordat ze door hebben dat ze elke bijeenkomst verwacht worden. Zeker in de beginfase is het daarom belangrijk de mensen een kort herinneringsbriefje te sturen en kort voor de bijeenkomst even op te bellen met de vraag of alles in orde is en of ze komen. Hoe lang dit moet worden volgehouden verschilt van groep tot groep. In Den Haag begonnen de deelnemers al dat gebel op een gegeven moment vervelend te vinden. In Amsterdam duurde het toch wel vier keer voordat iedereen aan het ritme gewend was en bellen voor de meeste mensen overbodig werd.

3.3 Ruimte voor het informele

In het groepsproces is het belangrijk dat er ook voldoende tijd is voor uitwisseling tussen de deelnemers. Hierdoor kunnen zij elkaar beter leren kennen en contacten aanknopen op basis van hun eigen voorkeuren. Samen uitgebreid koffiedrinken met iets lekkers erbij, of samen lunchen met zelf meegebracht brood kunnen heel belangrijke momenten zijn. Bovendien

geven deze momenten de projectleiding ook de gelegenheid om even bij de deelnemers apart te informeren of ze het leuk vinden wat ze doen en of ze nog speciale wensen hebben.

3.4 Aandacht voor het groepsproces

Gedurende de uitvoering van het programma is het belangrijk om veel aandacht te hebben voor het groepsproces en de interactie tussen de deelnemers. Ze vinden het meestal erg leuk om groepsspelletjes te doen en elkaar op een vrolijke manier te leren kennen. Bij de groep in Amsterdam behoorden de gezamenlijke warming-up, waarin telkens een andere losmaakoefening werd gedaan, tot de hoogtepunten van de bijeenkomsten. Een zo'n oefening was het elkaar toewerpen van een denkbeeldige bal. Die moest worden gevangen en doorgegooid naar een ander. Telkens werd er een nieuwe bal geïntroduceerd, zodat er op het laatst wel vijf denkbeeldige ballen van verschillende grootte in het spel waren. Deze oefening gaf aanleiding tot veel hilariteit en vrolijkheid.

Andere voorbeelden van technieken om het groepsproces te bevorderen zijn:

- Samen een nieuw Nederlands liedje leren (bijvoorbeeld Vader Jacob of Alles in de wind);
- Improvisatiespelletjes;
- Bewegingsoefeningen op muziek;

- Oefeningen waarbij de deelnemers een van te voren opgegeven kleur of een woord kiezen en op basis daarvan groepjes vormen die met elkaar bespreken waarom ze die kleur of dat woord hebben gekozen.

3.5 Drie fases

De uitvoering is per programma natuurlijk heel verschillend. Globaal kan de uitvoering in drie fases worden opgedeeld. De lengte van deze fases kan uiteenlopen, al naar gelang de expressietechniek die wordt gebruikt.

Fase 1: kennismaking

Als je met iedereen kennismakings-gesprekken hebt gevoerd kun je de uitleg over het programma beperkt houden. Vertel dan vooral wat er deze bijeenkomst gaat gebeuren.

Geef de deelnemers de ruimte om uitgebreid kennis te maken met elkaar. Je kunt dit eventueel in spelvorm doen. Houd er rekening mee dat de deelnemers in het begin over hun vluchtgeschiedenis willen praten. Bedenk manieren om ervoor te zorgen dat de verhalen niet te zwaar worden. Stel gerichte vragen om mensen aan de praat te krijgen. Als de een een hele nare gebeurtenis heeft verteld, kan je aan de ander vragen om iets over zijn schooltijd of over zijn ouders te vertellen. Vertel aan het eind van elke bijeenkomst wat er de volgende keer gaat gebeuren.

Fase 2: improvisatie

De deelnemers worden uitgedaagd van alles te proberen. Stukjes verhaal uitbeelden, met zijn allen een gedicht maken door om de beurt een regel te verzinnen, een tekening maken van hun gevoel, etc. Ze hoeven nog niet aan de presentatie te denken. De docent heeft de presentatie wel in het achterhoofd en kijkt welke elementen daarvoor te gebruiken zijn.

Fase 3: voorbereiden presentatie

De docent reikt een eenvoudig concept aan voor de presentatie. Deelnemers en projectleiding kunnen nog veranderingen voorstellen. Op een gegeven moment ligt het plan vast en werkt iedereen gericht naar de presentatie.

4. Presentatie en publiek

Elk programma kent zijn eigen presentatievorm en zijn eigen publiek. LOV-presentaties kunnen uiteenlopende vormen hebben, van een voorstelling “tussen de schuifdeuren”, tot een voorstelling of tentoonstelling voor een breed publiek. In de laatste dagen voor de presentatie kan de spanning soms oplopen.

- Zijn de deelnemers wel genoeg voorbereid?
- Is aan alles gedacht?
- Is alles op tijd klaar?
- Zal het publiek wel komen?

Hoewel niemand een flater wil slaan, is het belangrijk deze spanning het hoofd te bieden. Een goede voorbereiding helpt en ook de gedachte dat in feite elke presentatie goed is. Het publiek begrijpt dat de deelnemers niet meer dan hun best kunnen doen. Ze zijn geen professionals en hebben, net als de docent, maar een korte tijd gehad om zich voor te bereiden. Eén stelregel is wel belangrijk. Maak de presentatie niet te lang. Drie kwartier is vaak al voldoende voor een toneelstuk, een revue of iets dergelijks. Bij een tentoonstelling is het altijd leuk als de deelnemers na de officiële opening zelf iets over hun werk kunnen vertellen. Het op gang brengen van interactie tussen deelnemers en publiek hoort bij een goede LOV-presentatie.

4.1 Afspreken wat nodig is voor de uitvoering

De projectleiding bereidt de presentatie al tijdens de uitvoeringsfase voor.

Aandachtspunten daarbij zijn onder meer:

- Locatie;
- Soort publiek en omvang van het publiek;
- Uitnodigingen;
- Programmaboekje of papier;
- Ontvangst van het publiek;
- Extra aankleding programma, met een spreker, of met foto's of videobeelden of muziek;

- Publiciteit;
- Bloemen en/of oorkonde voor de deelnemers.

4.2 Uitnodigingen

De deelnemers willen over het algemeen graag dat er, naast hun familie en vrienden, ook een Nederlands publiek bereikt wordt. Of dat vaste bezoekers van een instelling of wildvreemde mensen zijn, maakt niet veel uit. In de experimenten is het werven van publiek geen groot probleem gebleken. De organisatoren beschikten meestal over een uitgereid eigen netwerk, dat reageerde op de uitnodiging om de presentatie bij te wonen.

4.3 Publiciteit

Het organiseren van publiciteit was minder eenvoudig. De Amsterdamse productie heeft wel tot enkele artikelen in tijdschriften en huis aan huisbladen geleid. In de andere steden is de publiciteit, vanwege de grote inspanning die dit vraagt wat naar de achtergrond geschoven. Zeker in kleinere gemeenten is een artikel in een huis-aan-huis-blad een prima vorm om, zowel vooraf als achteraf, aandacht aan de presentatie te besteden. Daarnaast kan ook aan de lokale televisie en/of radio gedacht worden.

5. Evaluatie en nazorg

Een evaluatiegesprek waarin docent en projectleiding en deelnemers zich kunnen uitspreken over het verloop van het

programma zorgt voor een goede afronding. Het maakt duidelijk dat programma's naast een begin ook een einde hebben.

5.1 Nagesprek

In de meeste experimenten heeft er een week of twee, drie na de presentatie een evaluatie met de deelnemers plaatsgevonden, soms gecombineerd met een maaltijd. De evaluatie is een belangrijk afsluitend moment. De deelnemers kunnen vertellen hoe ze het programma hebben ervaren. Ook horen ze graag van de begeleiders wat die er van vonden. Samen kan geconcludeerd worden wat goed was en wat een volgende keer misschien nog beter kan.

Zorg dat de deelnemers een aandenken krijgen in de vorm van foto's of een videoband van de presentatie.

5.2 Behoeftte aan vervolgactiviteiten

In de meeste groepen is tijdens de evaluatie naar voren gebracht dat men het jammer vond te moeten stoppen. De deelnemers zouden graag nog een keer zo'n programma willen volgen of in ieder geval nog een keer een voorstelling willen geven. Ook voor de begeleiders is het soms moeilijk om afscheid te nemen van de groep.

In een aantal gevallen heeft de projectorganisatie aangegeven op een of andere manier verder te willen gaan met

het project. Dit is een prima streven. BMP wil er echter ook op wijzen dat het de bedoeling van de programma's is dat deelnemers voldoende zelfvertrouwen krijgen om zelf ook stappen naar buiten te zetten. Behalve voor vervolgprogramma's kun je er ook voor kiezen om met de individuele deelnemers te kijken wat ze graag zouden willen en ze te helpen om een plekje te vinden bij bijvoorbeeld een bestaande amateurtoneelgroep, een schildercursus of iets dergelijks. In hoeverre dit mogelijk is hangt sterk af van de gemotiveerdheid van de mensen zelf en van hun beheersing van de Nederlandse taal.

5.3 Afvallers

Gedurende het proces zijn er altijd wel enkele deelnemers die afvallen. Vaak is dit om praktische redenen, maar soms ook om emotionele. De samenwerking bevalt niet, of de psychische belasting is te groot. Zorg ervoor dat je weet waarom de mensen niet meer komen. Blijf ze, als ze dat willen, op de hoogte houden van de voortgang en nodig ze uit voor de presentatie. In sommige gevallen dienen de afvallers zich later opnieuw aan om alsnog mee te kunnen doen aan bepaalde activiteiten. Als mensen het echt niet aankunnen sluit hun deelname dan af met een individueel gesprek waarin je hun gevoelens erkent en ze laat merken dat het geen schande is om af te haken.

6. Nabeschuwing en vervolg

Het project Levensloop Oudere Vluchtelingen is gestart als een zoektocht en een experiment. In fase 1 van het project is gezocht naar:

- De levensverhalen van oudere vluchtelingen;
- Hun behoeften op het gebied van expressie;
- De mogelijkheden die bestaande reminiscentie- en expressietechnieken bieden om hun verhalen op creatieve en aansprekende wijze met anderen te delen.

Deze fase leidde tot de conclusie dat het vertellen van levensverhalen positieve effecten heeft op de deelnemende oudere vluchtelingen, dat de verschillende vrije expressietechnieken die zijn uitgetoetst, aanslaan bij de deelnemers en dat het werken met groepen waaraan mensen van verschillende culturele en etnische achtergronden meedoen tot veel inspiratie leidt.

Fase 2 van het project LOV heeft in het teken gestaan van leren en doen. In deze fase is geëxperimenteerd met verschillende programma's en expressietechnieken om de levensverhalen van ouderen voor het voetlicht te brengen. Daarbij is onder meer gekeken naar:

- de lengte van de programma's;
- de keuze van expressietechnieken;

- de keuze van de presentatievorm;
- de betrokkenheid van de deelnemers;
- de effecten op de deelnemers;
- de rol van de organisator;
- de rol van de projectleider;
- de rol van de docent.

In dit werkboek staan het verloop en de conclusies van de praktijkexperimenten uitvoerig beschreven. Op basis van de uitkomsten van de experimenten is een handzame methode ontwikkeld voor het organiseren van LOV-programma's. In hoofdstuk 5 van dit werkboek wordt deze methode stap voor stap weergegeven.

Naar aanleiding van fase 2 zijn de volgende conclusies te trekken.

1. Er is onder oudere vluchtelingen een enorme behoefte aan programma's die hun de gelegenheid bieden te laten zien wie ze zijn en wat ze kunnen.
2. LOV-programma's die werken met een combinatie van levensverhalen en expressie bieden hen daartoe veel mogelijkheden. Het maakt daarbij niet uit voor welke expressietechniek wordt gekozen, al vraagt de ene techniek wel meer beheersing van het Nederlands dan de anderen.
3. LOV-programma's bieden organisaties die gewoonlijk niet met oudere vluchtelingen werken, de kans om op een vrolijke en indringende wijze kennis te maken met deze groep.

4. De deelnemers aan de experimenten hopen dat er naast programma's voor alleen vluchtelingen, in de toekomst ook programma's georganiseerd zullen worden voor oudere vluchtelingen en andere ouderen samen.

De kracht van oudere vluchtelingen

Voor de stichting BMP is het een gegeven dat oudere vluchtelingen over levenservaring en talenten beschikken die voor de Nederlandse samenleving van belang zijn. Daarom is BMP zeer ingenomen met het feit dat de resultaten van het project LOV voor VluchtelingenWerk Nederland en Pharos, kenniscentrum voor vluchtelingen en gezondheid, aanleiding zijn geweest om samen met BMP een vervolgproject te ontwikkelen waarin overdracht en implementatie centraal staan. Doel van dit project dat de titel *De kracht van oudere vluchtelingen* draagt, is om een beweging op gang te brengen die oudere vluchtelingen in staat stelt hun levensverhalen op een positieve manier in beeld te brengen en hun innerlijke kracht te tonen.

Het is de verwachting van deze drie organisaties dat er overal in het land nieuwe

LOV-programma's worden opgezet en dat deze programma's een inspiratie vormen voor tal van groepen en organisaties om samen met oudere vluchtelingen te werken aan een samenleving waarin mensen elkaar kennen en waarderen.

Het project *De kracht van oudere vluchtelingen* bestaat uit verschillende onderdelen:

1. Een werkconferentie over de resultaten van het project LOV en de voorwaarden voor het organiseren van LOV-programma's;
2. Een cursus voor organisaties en instellingen die zelf zo'n LOV-programma willen organiseren.
3. Een cursus voor docenten expressie die meer willen weten over de achtergronden van oudere vluchtelingen en het werken met deze groep
4. Een mobiel team dat organisatoren van LOV-programma's en docenten met raad en daad terzijde staat.²¹

De stichting BMP, VluchtelingenWerk Nederland en Pharos hopen dat hun initiatief op vele manieren navolging vindt.

---

²¹ Zie ook de website van BMP: www.stichtingbmp.nl

Bijlage 1. Overzicht betrokkenen

Deelnemers

De heer Mohamed Abdi Jousef	Somalië
Mevrouw Sweta Abrahamian	Armenië
De heer A. Abrahamian	Armenië
De heer Tomas Afeworki	Eritrea
Mevrouw Simin Aghai Mazaheri	Iran
Mevrouw Amina Ali Dirie	Somalië
Mevrouw Shirien Ali Mohamed	Koerdistan (Irak)
De heer Hossein Ali-Khani	Iran
De heer Issam Saadoun Al-Jaberri	Irak
De heer Imadeddin Al-Shaikh	Irak
De heer Amin	Irak
De heer Babak Amiri	Iran
De heer M.E. Andishmand	Afghanistan
De heer Stefano Bani Aman	Nederland
De heer Jeffre Camonibuoco	Angola
De heer Babou Cisse	Guinée
De heer Smayo Comic	Bosnië
De heer Amara Diabate	Guinee
De heer Abdelbari Dinarkhiel	Afghanistan
Mevrouw Soraya Doust	Afghanistan
Mevrouw Sharifa Faisi	Afghanistan
De heer Mohamed Farah	Somalië
De heer M.Y. Habibi	Afghanistan
De heer Hashem-Belanj	Irak
Mevrouw Malaka Hashimi	Afghanistan
De heer R. Hassan	Koerdistan
De heer Golam Hazrat Faqiri	Afghanistan
Mevrouw Ceka Ikeljic	Bosnië
De heer A.M. Jafari	Afghanistan
De heer F. Jancinto Luis	Angola

Mevrouw Zeba Jarzai	Afghanistan
Mevrouw Shemsa Junusovic	Bosnië
De heer I. Kanagagabapathy	Sri Lanka
Mevrouw Bushra Khalid Hasoon	Irak
De heer Donat Khan Sherzali	Afghanistan
De heer R. Khandahari	Afghanistan
De heer S. Khosrawi	Afghanistan
Mevrouw Zeynep Killi	Koerdistan (Turkije)
De heer Woorja Kooji	Koerdistan (Irak)
De heer Kefale Mammo Alemi	Ethiopië
De heer Karifa Marrah	Sierra-Leone
De heer Mujo Midzic	Bosnië
De heer Ishan Moheidin	Koerdistan (Irak)
De heer Ali Namdar	Iran
De heer Tho Nguyen	Vietnam
De heer A. Nur	Afghanistan
Mevrouw S. Nur Abassi	Afghanistan
De heer Luca Olujic	Bosnië
Mevrouw Zarin Pajman	Afghanistan
De heer I.A. Said	Somalië
Mevrouw Angelica Sau	Chilli
Mevrouw Nassrin Savalooni	Iran
De heer Hussein Sewdien	Koerdistan (Irak)
Mevrouw Matilda Shahini	Albanië
De heer H. Shareef	Irak
De heer Azad Sourani	Koerdistan (Irak)
De heer Ivo Sovic	Bosnië
De heer Manouchehr Taheri	Iran
De heer Taky	Irak
De heer Samuel Teka	Ethiopië
De heer G.H. Zaer Zadek	Afghanistan
Mevrouw Jamila Zaman-Anwari	Afghanistan
De heer Edik Zargarjan	Nagorno Karabagh

Docenten en begeleiders

Mevrouw	Khadija Amro	medewerker VluchtelingenWerk
Mevrouw	Uta Bats	vrijwilliger VluchtelingenWerk
Mevrouw	Margreeth van den Boogaard	vrijwilliger VluchtelingenWerk
Mevrouw	Carla Bogaards	schrijfster/ dichter
Mevrouw	Yvonne Bussche	vrijwilliger VluchtelingenWerk
Mevrouw	Saadet Büyükkaya	projectleider VluchtelingenWerk
De heer	Bam Commijs	muzikant
Mevrouw	Irene Davids	projectleider VluchtelingenWerk
De heer	Roeland Dekkers	producent/ Kunstweb
Mevrouw	Anne van Delft	verhalenverteller
Mevrouw	Arnica Elsendoorn	docent dans en beweging/ toneelregisseur
Mevrouw	Maryam Entezami	mode ontwerper
Mevrouw	Doortje van Ginneken	beeldend kunstenaar/ Koorenhuis
Mevrouw	Eunice den Hoedt	medewerker BMP
De heer	Floris Koot	toneelregisseur
Mevrouw	Marieke Lansdaal	vrijwilliger techniek
De heer	Feico de Leeuw	muzikant
Mevrouw	Saskia Moerbeek	projectleider BMP
Mevrouw	Anneliese van Oort	projectleider VluchtelingenWerk
De heer	Merijn van Opheusden	docent dans en beweging/ toneelregisseur
Mevrouw	Nelys Velazquez	dramadocent
De heer	Tom van Wijngaarden	vrijwilliger techniek
De heer	Bram van der Wurff	verhalenverteller

Stuurgroepleden

Mevrouw S. Aminy	Vereniging Iraanse Vrouwen	Montfoort
De heer M. Asmellash	Stichting Dir	Amsterdam
De heer W. Budding	Stichting BMP	Amsterdam
De heer L. van Duyvendijk	Stichting Noodhulp Vluchtelingen	Rotterdam
De heer E. Gebreyesus	Africa Writes	Amsterdam
Mevrouw N. van Grondelle	Stichting Pharos	Utrecht
De heer N.X. Hien	Centrum voor Vietnamese Senioren	Hoorn
Mevrouw M. de Jong	VluchtelingenWerk Nederland	Amsterdam
Mevrouw V. Nuri	Gemeente Delft	Delft
Mevrouw N. Savic	Platform Vluchtelingenvrouwen Den Haag	Leiden
De heer D. Taher Mousse	Somalische Vereniging Amsterdam e.o. (SOMVAO)	Amsterdam
De heer H. van den Tillaart	Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen	Nijmegen

Betrokken organisaties en instellingen

Organisatie / instelling

Afghaanse vrouwen vereniging Rabe-i Balkhi
Eritrese Vereniging Amsterdam en Omgeving
Koorenhuis Den Haag
Kunstweb Amsterdam
Pharos, kenniscentrum vluchtelingen en gezondheid
KVA Midia
Somalische Vereniging Amsterdam en omstreken
Stichting Afropromotion
Stichting Cultureel Centrum Tawoes
Stichting Bij de Tijd
Stichting Bosnië Herzegovina
Stichting Dir
Stichting voor Vluchtelingenstudenten UAF
Vereniging van Afghanen in Amsterdam en Omstreken
Verzorgingshuis De Grevelingen Den Bosch
VluchtelingenWerk Nederland

Contactpersoon

Mevrouw M. Hashimi

Mevrouw D. van Ginneken
De heer B. Hekkema
Mevrouw N. van Grondelle
De heer E. Rashed
De heer A. Ware
De heer O. Baldé
De heer F. Lajmiri
Mevrouw F. Bolderheij
Mevrouw D. Sovic
De heer M. Asmellash
Mevrouw M. Vollmuller
De heer N. Rahim

Mevrouw M. de Jong

Literatuur

Brinkgreve, C., K. Davis, B. van Heerikhuizen en B. Kruithof, *Levensverhalen*, Amsterdams Sociologisch Tijdschrift, Amsterdam, 2002

Erikson, E.H., *Identity and the life cycle*, W.W. Norton, New York, 1980

FORUM, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling, *Nieuwe kansen voor oudkomers, een handreiking voor gemeenten*, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Deventer, 2000

Franssen, J., *Van vroeger: levensverhalen schrijven met ouderen*, Bohn Staleu Van Loghum, Houten, 1995

Gorashi, H., *Ways to survive, Battles to win, Iranian women Exiles in the Netherlands and the US*, Nova Science Publishers, New York, 2002

Jones, W.H., Loneliness and social behavior. In L.A. Peplau en D. Perlman (Eds.), *Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy*, John Wiley & Sons, New York, 1982

Jong Gierveld, J. de, en P. Dykstra, Eenzaam of niet eenzaam? Identificatie van eenzaamheidsrisicogroepen onder oudere mannen en vrouwen. In M.I. Broese van Groenou, D.J.H. Deeg, C.P.M. Knipscheer en G.J. Ligthard (Eds.), *VU Visies Op Veroudering*, Thela-thesis, Amsterdam, 1998

Kuyn, Y., e.a., *Levenservaringen en zin vragen*, Ambo, Baarn, 1995

Mercken, C., *Een buurt vol verhalen, Integratie van generaties en culturen door buurtreminiscentie*, NIZW, Utrecht, 2002

Munnichs, J.M.A., *Gerontologie, levensloop en biografie*, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1990

Munnichs, J., e.a., *Ouderen en zingeving*, Ambo, Baarn, 1995

Rappaport, J., *Empowerment meets narrative – listening to stories and creating settings*, American Journal of Community Psychology, 23(5): 795-807, 1995

Rinsum, A.H.J. van, *Werkschrift Creatieve Werkvormen in gespreksgroepen met ouderen*, Methusalem deskundigheidsbevordering ouderenzorg, Nieuwegein, 1995

Stichting BMP, *Avonden zonder hondengeblaf, Ochtenden zonder hanengekraai, Oudere vluchtelingen aan het woord over hun leven in Nederland*, Amsterdam, april 2002

Stichting BMP, *Licht in mijn leven, Gedichten van oudere vluchtelingen*, Amsterdam, 2003

Stichting BMP, *Fluisteren in groene tuinen, Gedichten van oudere Vietnamese vluchtelingen*, Amsterdam, 2003

Stichting BMP, *Ouderen in Ballingschap, Tussen verdriet en veerkracht*, Amsterdam, november 2002

Tempelman, C., *Identiteit en identiteitsproblemen bij ouder wordende mensen*, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1975

Tillaart, H. van den, M. Olde Monnikhof, S. van den Berg en J. Warmerdam, *Nieuwe Etnische Groepen in Nederland, Een onderzoek onder vluchtelingen en statushouders uit Afghanistan, Ethiopië en Eritrea, Iran, Somalië en Vietnam*, Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS) van de Stichting Katholieke Universiteit Nijmegen, Ubbergen, 2000

Vink, M.T. en A.E.M. Hoosemans, *Gevoelens zijn tijdloos, Belevingsgerichte interventies bij ouderen*, Psychologie en ouderen 4, Houten, 2000

Vloeberghs, E., *Van Bob Marley tot Sjef de Vries. Empowerment, de inhoud van een containerbegrip*, in: Phaxx kwartaalblad vluchtelingen en gezondheid, 03(2-3): 20-22, Pharos, Utrecht, 2003

Vries, S. de, *De therapeut wikt, de cliënt beschikt. Empowerment in de sociale hulpverlening*, in: Phaxx kwartaalblad vluchtelingen en gezondheid, 04(1): 12-14, Pharos, Utrecht, 2004

Wolff, R., *Observatierapport van Fase 1 van het BMP-project Levensloop Oudere Vluchtelingen*, IMES, Amsterdam, november 2003

Wolff, R., *Observatierapport van Fase 2 van het BMP-project Levensloop Oudere Vluchtelingen*, IMES, Amsterdam, november 2004

Ik ga vannacht weer ver op reis
Blij is mijn hart, vol licht mijn hoofd

Ik neem een vlucht, breek weg uit wat me knelt
Reik naar de maan, Venus en daar voorbij

Kom, zing het lied van je leven
Laat klinken je lied, overwin je verdriet
Vind geluk bij de sterren
Voel dat je leeft

Kom, ga op zoek naar de maan die in jou schijnt
En leer de planeten je vrolijkste ritme
Dan vind ook jij weer je plaats
Dan vind ook jij weer je plaats

Dit is het slotlied van de theatervoorstelling *De waarde van een steen*, die op 7, 8, en 9 mei 2004 werd uitgevoerd door een groep oudere vluchtelingen. Zo'n vijftientig oudere vluchtelingen uit verschillende landen hebben gedurende drie maanden gewerkt aan het script en de uitvoering van deze multimedia voorstelling, gebaseerd op hun eigen levensverhalen. Ook in de plaatsen Nijmegen, 's Hertogenbosch, Den Haag en Hoorn zijn groepen oudere vluchtelingen bij elkaar gekomen om, in programma's van vijf tot acht weken, hun levensverhalen uit te beelden. Zij hebben daarbij een keur aan expressietechnieken gebruikt. Al deze programma's vonden plaats in het kader van het project Levensloop Oudere Vluchtelingen (LOV).

In dit werkboek wordt verslag gedaan van de ervaringen met het project LOV en wordt een handzame methode aangereikt voor mensen die zelf programma's rond levensverhalen en expressie voor oudere vluchtelingen en andere ouderen willen organiseren.

Stichting
Bevordering Maatschappelijke Participatie